Інститут педагогіки НАПН України

О.М. ГОРОШКІНА, Н.В. БОНДАРЕНКО, Л.О. ПОПОВА

МЕТОДИКА КОМПЕТЕНТНІСНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ УЧНІВ ЛІЦЕЮ НА РІВНІ СТАНДАРТУ

Методичний посібник

Київ
«КОНВІ ПРІНТ»
2020

УДК 373,5:811.161.2+811.161.2](075.3)

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 6 від 22 червня 2020 року)

Рецензенти:

Богданець-Білоскаленко Н. І., доктор педагогічних наук, головний науковий співробітник відділу навчання мов національних меншин і зарубіжної літератури Інституту педагогіки НАПН України.

Должикова Т. І., кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарної освіти Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Зеленова Л. В., учитель української мови і літератури Вишнівського академічного ліцею «Основа».

Методика компетентнісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту: методичний посібник/ Горошкіна О.М., Бондаренко Н.В., Попова Л.О. - Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2020. - 128 с.

ISBN 978-617-7724-69-7

У посібнику представлено теоретико-практичні аспекти методики компетентнісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту. Окреслено напрями роботи з унормування українського мовлення ліцеїстів на засадах компетентнісного підходу та формування компетентного мовця на уроках української мови в 10-11 класах. Запропоновано зразки вправ і завдань, які реалізують теоретичні положення методики компетентнісно орієнтованого навчання української мови. Посібник може бути використаний в освітньому процесі закладів загальної середньої, вищої та післядипломної педагогічної освіти.

УДК373,5:811.161.2+811.161.2](075.3)

© Інститут педагогіки,2020
© ГорошкінаО.М., Бондаренко Н.В., Попова Л.О., 2020
© КОНВІ ПРІНТ, 2020

ISBN 978-617-7724-69-7

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І

Наукові засади компетентнісного навчання української мови в ліцеї 4

§ 1.1. Компетентнісний підхід — основа модернізації сучасного освітнього процесу 4

§1.2. Роль української мови у формуванні предметної і ключових компетентностей учнів ліцею 6

РОЗДІЛ ІІ

Робота над унормуванням українського мовлення ліцеїстів на засадах компетентнісного підходу 10

§2.1. Компетентнісна зорієнтованість вступних уроків 10

§2.2. Опанування ліцеїстами лексичної норми 16

§2.3. Особливості засвоєння учнями ліцею орфоепічної норми. 32

§2.4. Нормативний аспект набуття орфографічної грамотності учнями ліцею 40

§2.5. Опрацювання ліцеїстами морфологічної норми на компетентнісних засадах. 50

§2.6. Багатоаспектність засвоєння ліцеїстами синтаксичної норми 68

§2.7. Унормування пунктуаційної грамотності ліцеїстів. 78

§2.8. Специфіка засвоєння учнями ліцею стилістичної норми на засадах компетентнісного підходу. 90

РОЗДІЛ ІІІ

Формування компетентного мовця на уроках української мови в 10-11 класах. 95

§3.1. Основні аспекти формування текстотвірних умінь і навичок ліцеїстів. 96

§3.2. Лінгводидактичний потенціал компетентнісно орієнтованих завдань у формуванні компетентного мовця 109

§3.3. Шляхи засвоєння учнями ліцею правил ефективного спілкування 117

РОЗДІЛ І

НАУКОВІ ЗАСАДИ КОМПЕТЕНТНІСНОГО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛІЦЕЇ

§ 1.1. КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД — ОСНОВА МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Реалії сучасного суспільства, динамічні глобалізаційні та інтеграційні процеси стали поштовхом для становлення й реалізації компетентнісного підходу в педагогічній науці та освітній практиці. Як свідчить аналіз спеціальних джерел (Н. Бібік, Н. Бондаренко, Г. Васьківська, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Груба, І. Єрмаков, І. Зимня, С. Караман, В. Кремень, О. Овчарук, О. Пометун, Е. Помиткін, Л. Помиткіна, Л. Попова, Дж.Равен, О. Савченко, В. Химинець, А. Хуторской та ін.), потреба в утвердженні компетентнісної парадигми зумовлена урахуванням соціальних викликів і запитів особистості. Професор Мельбурнського університету Патрік Гриффін, керівник міжнародного наукового проєкту з оцінювання навичок і компетентностей XXI століття (ATC 21S), зазначив, що в індустріальну епоху ключовими навичками, які визначали грамотність людини, були читання, письмо та арифметика; у XXI столітті акценти зміщуються в бік уміння критично мислити, здатності до взаємодії й ефективної комунікації, творчого підходу до справи. У цьому контексті ЮНІСЕФ разом із низкою міжнародних організацій запропонували чотиривимірну модель розроблення освітніх програм:

- навчатися знати (пізнавати, вчитися);
- навчатися застосовувати знання (діяти);
- навчатися бути (жити у злагоді з собою);
- навчатися жити разом (жити у мирі та злагоді з іншими).

На розвиток в учнів означених умінь і зорієнтований компетентнісний підхід, покликаний посилити діяльнісний аспект у навчанні, забезпечити зростання особистісного досвіду учня через формування ключових і предметної компетентностей.

Науковці визначають компетентнісний підхід як ключову методологію модернізації системи освіти (В. Сєриков), як ефективний шлях підвищення якості освіти (Г. Селевко, В. Химинець та ін.), основу реформування освіти (О. Часнікова), вимогу часу (О. Ляшенко, О. Топузов). Однак, як свідчить практика, реалізація ідей компетентнісного підходу має серйозні теоретико-методологічні проблеми, що пов'язано передусім з різноманіттям наукових позицій щодо

розкриття його змісту, значення ключових понять «компетенція», «компетентність», їх атрибутивних ознак.

Індекс активності обговорення феномену компетентності, реалізації компетентнісного підходу в освітньому процесі на наукових конференціях, форумах високий. Значна кількість дисертацій останнього десятиріччя також присвячена розв'язанню порушеної проблеми. У результаті дослідники запропонували багато варіантів визначень ключового поняття, однак семантичне наповнення його донині не має чіткого змісту, а відтак обростає новими смислами. Наукові розвідки здебільшого присвячені формуванню окремих компетентностей (комунікативної, мовленнєвої, соціокультурної, граматичної тощо). Оскільки нормативні документи визначають перелік ключових компетентностей, що мають бути сформовані у здобувачів освіти під час шкільного навчання, і предметні, які формують у межах кожного навчального предмета (один предмет — одна предметна компетентність), не бачимо сенсу у винайденні нових, що ускладнило б оптимальну організацію освітнього процесу. До того ж наукові розвідки здебільшого присвячені формуванню якоїсь окремої компетентності, а відтак мають сегментарний характер. Донині немає цілісного дослідження, яке розкривало б механізми комплексного формування ключових і предметної компетентностей учнів на уроках української мови.

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти компетентнісний підхід визначено як спрямованість навчально-виховного процесу на досягнення результатів, якими є ієрархічно підпорядковані ключові, загальнопредметна і предметна (галузева) компетентності. О. Пометун дещо конкретизує визначення, акцентуючи на структурі компетентності: На думку дослідниці, «компетентнісний підхід — це спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості. Результатом такого процесу буде формування загальної компетентності людини, що є сукупністю ключових компетентностей, інтегрованою характеристикою особистості. Така характеристика має сформуватися в процесі навчання і містити знання, уміння, ставлення, досвід діяльності й поведінкові моделі особистості» [3]. В. Болотов називає компетентнісний підхід «узагальненою умовою здатності людини діяти за межами навчальних сюжетів і навчальних ситуацій» [1]. Звідси випливає, що компетентнісний підхід спрямований на забезпечення якості освіти відповідно до потреб сучасного суспільства, що корелюється як із потребами особистості учня інтегруватися в соціум, так і з потребами суспільства використати особистісний потенціал людини.

Аналіз і синтез наукових студій уможливлює такий висновок: компетентність — це власний досвід суб'єкта навчання, здобутий у процесі навчання, самонавчання, саморозвитку під керівництвом педагога-майстра. Предметні і ключові компетентності — це не сума знань, хоча знання мають винятково важливе значення, це не відомості з підручників, словників, інтернетних джерел, що розширюють межі програми, і навіть не вміння застосовувати ці знання, це особлива особистісна якість, що є результатом саморозвитку учня за допомоги вмілого наставника — учителя, майстра своєї справи. На відміну від знаннєвого

досвіду, компетентність не можна передати іншому, кожен учень самостійно створює власну компетентність, а вчитель лише спрямовує його.

Переорієнтація на компетентнісний підхід забезпечує посилення прикладного характеру мовної освіти, що уможливлює використання теоретичних знань як практичного засобу пояснення явищ і розв'язання проблем, застосування досвіду успішних дій у конкретних ситуаціях, переорієнтацію з процесу на результат освіти в діяльнісному вимірі.

Компетентнісний підхід передбачає здобування суб'єктами освітнього процесу знань, що є інструментом у визначенні векторів власної діяльності, самореалізації особистості, засобом засвоєння нових відомостей.

В інформаційному суспільстві знання стають безпосередньою продуктивною силою, якщо кожна особистість уміє застосовувати їх у власній практичній діяльності. Це означає, що навчання потрібно розглядати як підґрунтя подальшої неперервної багатовекторної освіти, здатної сформувати світогляд людини, сприяти швидкому орієнтуванню в динамічних потоках інформації, формуванню вмінь прогнозувати актуальні проблеми, результати власної діяльності. У цьому контексті навчання української мови посідає особливе місце.

§1.2. РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ФОРМУВАННІ ПРЕДМЕТНОЇ І КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ ЛІЦЕЮ

Метапредметні функції української мови забезпечують універсальний характер впливу предмета на формування предметної і ключових компетентностей, адже мова є провідним засобом розвитку мислення й мовлення учнів, їхніх інтелектуальних і творчих здібностей, лінгвокреативності, підґрунтям соціалізації й самореалізації особистістості, продуктивним засобом досягнення успішності. Саме мова є потужним засобом залучення учнів до культурно-історичного досвіду людства й засвоєння системи ціннісно-світоглядних орієнтацій та імперативів, якими має керуватися людина. Реалізація компетентнісного підходу сприяє вивищенню питання якості шкільних методик навчання української мови, бо роль цього предмета в освітньому процесі особлива. Провідні ідеї творчої спадщини Г. Ващенка, І. Огієнка, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського та інших учених дають підстави розглядати мову як потужний засіб психічного, фізичного, інтелектуального розвитку особистості.

Когнітивно-розвивальний потенціал української мови як навчального предмета високий. Саме через мову осмислюємо загальнолюдські цінності, виховуємо свідому особистість, розвиваємо інтелект дитини, формуємо мислення учнів і почуття любові до рідної мови. Спілкування державною мовою, що є відображенням і невід'ємним складником національної культури українського народу, — не лише життєва необхідність, а й святий обов'язок кожного українця, тому процес навчання її має бути нерозривно пов'язаним із засвоєнням культури народу, а отже, є нагальна потреба посилення національно-культурного компонента шкільної мовної освіти. Головне завдання вчителя-словесни-

ка полягає в актуалізації кумулятивної функції мови і сприянні становленню кожного учня як повноцінного громадянина України.

Провідною тенденцією сучасної мовної освіти є антропоцентричне спрямування її, що реалізується в особистісному орієнтуванні мовної освіти й створенні належних умов для формування мовної особистості учня, розвиток у нього морально-етичних якостей, предметної та ключових компетентностей.

У Пояснювальній записці до чинної програми з української мови зазначено, що «Ключові (загальноосвітні) компетентності — здатності, яких набуває кожен учень як суб'єкт навчально-виховного процесу для самовизначення, загального розвитку й самореалізації». Сформованість в учнів предметної компетентності з української мови є результатом опанування навчального предмета [5].

Коригування змісту шкільного курсу української мови має сприяти забезпеченню дієвості суспільних функцій мови, кращому репрезентуванню її можливостей. Тому сьогодні потрібні зміни на рівні змісту навчання, організації освітнього процесу, а також максимальне врахування особистісних характеристик суб'єктів освітнього процесу.

У доборі змісту навчання методично доцільним є орієнтування «не на засвоєння учнями визначеного обсягу знань, а передусім на пізнання життєвих реалій, у яких ці знання мають значення» [5]. Цьому сприяє добір особистісно важливих для учнів завдань, збільшення питомої ваги завдань, які не мають однозначних правильних варіантів їх виконання, застосування особистісно й соціально значущих комунікативно орієнтованих ситуацій, спрямованих на оволодіння конкретним практичним досвідом.

Переорієнтація на компетентнісний підхід сприяє врахуванню можливостей розширеного освітнього простору (можливість працювати з інтернетними джерелами), реалізації кожним учнем індивідуальної освітньої траєкторії, посиленню ролі самостійної пізнавальної діяльності учнів, розвиткові в них індивідуальної й колективної рефлексії, що потребує розроблення персоналізованої системи оцінювання, яка здатна враховувати когнітивні можливості, типологічні характеристики кожного учня, однак це завдання залишається й досі нерозв'язаним.

Ускладнює ситуацію і несформованість в учнів стійкої мотивації до формування ключових і предметної компетентностей. Як свідчать результати опитування учнів 10 класу, проведеного в одній із київських шкіл, 50% учнів сприймають українську мову як рідну, 50% — «як мову для навчання і спілкування в Україні», «щоденну мову», «один з найважливіших предметів». На запитання «На уроці української мови мене цікавить….» 50% зазначили, що найбільше їх цікавить підготовка до ЗНО. Інші варіанти відповідей розподілилися таким чином: 10% вивчення цікавих слів, 10% вправи з цікавими текстами, 10% — граматика, орфографія, лексикологія, 20% учнів зазначили, що найбільше їх на уроці цікавить перерва.

Оскільки кожен урок передбачає реалізацію триєдиної мети: навчання, виховання і розвиток, цілком логічно, що й освітній результат має відображати цю єдність. Тому результатом, показником сформованості предметної компетентності доцільно вважати «продукт», який створили учні. На думку Н. Голуб, на

уроці української мови таким «продуктом» є висловлення, проєкт, твір, способи розв'язання проблеми засобами мови, діалог тощо [2, с. 2-6], а також сформована система ставлень і поведінкових норм.

З огляду на те що освітній процес помітно психологізувався, особливої значущості набуває розроблення психодидактичних засад формування компетентностей суб'єктів освітнього процесу. Як зазначають українські психологи (О. Любченко, О. Петрунько, О. Сергєєнкова та ін.), сучасні учні «виросли серед новинних стрічок і клацання телевізійним пультом. Вибір — їхня головна цінність. Пошук — те, що вони вміють найкраще. Для них завжди існує цікавіший сайт, свіжіша інформація — треба лише знайти» [3]. Це зумовлює необхідність урахування педагогами відомостей про типологічні характеристики учнів різних вікових груп крізь призму теорії поколінь, психології розвитку; результатів новітніх психологічних досліджень розвитку лідерських якостей, критичного мислення, інноваційності, асертивності, креативності, емоційного інтелекту тощо. У цьому контексті продуктивною є думка Л. Помиткіної, що «що будь-які оновлення в галузі освіти можуть бути успішними за умови об'єднання педагогічної практики і психологічної теорії. Для того щоб гуманістичні наміри, пов'язані з компетентнісною парадигмою шкільної освіти, були реалізовані, необхідні не тільки досить тривалий час, але й ретельне психологічне опрацювання всього комплексу пов'язаних з нею питань» [4, с 12].

Головним державним документом, що спрямовує й унормовує процес навчання української мови в ліцеї, є програма.

Програма визначає перелік важливих для засвоєння питань теорії мови, що є базовими для формування навичок нормативного мовлення, мовленнєвої культури. Ґрунтуючись на положеннях, висловлених у працях Р. Барта, Ф. Бацевича, Л. Булаховського, М. Гайдеггера, Г. Гадамера, В. Гумбольдта, О. Потебні та ін., про діяльнісну природу мови, текст як продукт певної епохи, програма передбачає опанування мови як засобу саморегуляції, саморозкриття особистості, передачі їй культурних знань, психосоціального засобу комунікації. Такий підхід до мови й визначив принципи добору змісту навчання: у програмі закладено методично адаптований матеріал комунікативно-базисного ядра сучасної української літературної мови, що сприятиме формуванню предметної й ключових компетентностей учнів. Важливим принципом добору мовного матеріалу є врахування суспільних функцій мови. [5]

У процесі навчання учні ознайомлюються з особливостями усної і писемної форм мовлення, стилями, опановують норми сучасної української літературної мови, основи ораторського мистецтва. Це сприяє формуванню їхньої загальної культури, готує до подальшого навчання й професійної діяльності. Уведення до програми відомостей про правила комунікативно доцільного використання мовних одиниць усіх рівнів в усному мовленні й на письмі, акцентування уваги на труднощах слововжитку, складних випадках правопису, нормах узгодження мовних одиниць тощо сприяє формуванню вмінь комунікативно доцільно використовувати мовні одиниці в усному і письмовому спілкуванні.

Оскільки в 9-му класі учні завершили вивчення всіх розділів української мови, зміст мовної лінії в 10-му й 11-му класах має узагальнювальний характер. Тому навчальний матеріал згруповано за нормами сучасної української літературної мови, оволодіння якими важливе для кожної освіченої людини. Під час вивчення мовних тем учитель має акцентувати не так розпізнаванні, класифікуванні мовних явищ і мовному розборі, як на правилах комунікативно доцільного використання мовних одиниць усіх рівнів в усному мовленні й на письмі, зокрема приділяти увагу труднощам слововжитку, складним випадкам правопису, нормам узгодження мовних одиниць, культурі слова тощо. Як влучно зазначає викладач української мови у Колумбійському та Єльському університетах Юрій Шевчук, «Зараз новою нормою є відсутність літературної норми. Напишіть все, що завгодно, — газетна сторінка це витримає. Театр перестав бути зразком вимови, про ТБ я взагалі не говорю. Тобто всі інституції, які в інших країнах відіграють роль публічних платформ, де практикується літературна норма, в Україні відсутні…» [6]. Тому засвоєння норм української літературної мови має бути провідним напрямом мовної підготовки учнів.

Отже, компетентнісне навчання української мови в ліцеї є підґрунтям подальшої неперервної багатовекторної освіти, здатної сформувати світогляд людини, сприяти швидкому орієнтуванню в динамічних потоках інформації, формуванню вмінь прогнозувати актуальні проблеми, результати власної діяльності. Провідною тенденцією сучасної мовної освіти є антропоцентричне спрямування її, що реалізується в особистісному орієнтуванні мовної освіти й створенні належних умов для формування мовної особистості учня, розвиток у нього морально-етичних якостей, предметної та ключових компетентностей.

Список використаних джерел

1. Болотов В. А., Сериков В. В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе. *Педагогика*. 2003. № 10. С.8—14.
2. Голуб Н. Б. Навчання синтаксису учнів 8—9 класів : аналітичний аспект. *Українська мова і література в школі*. 2015. №.5—6. С. 2—6.
3. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи* : Бібліотека з освітньої політики ; під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. С. 15—24.
4. Помиткіна Л. В. Психологічні особливості реалізації компетентнісного підходу в освіті. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : зб. наук. праць / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, НАПН України / редкол.: Огнєв'юк В.О., Хоружа Л.Л. [та ін.]. Київ: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2015. №23. С.99—104. URL: http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/18609
5. Програма. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів. 10—11 класи (рівень стандарту) 2017 рік / *Інформаційний збірник та коментарі Міністерства освіти і науки України*. 2017. №11. С 10—48.
6. Шевчук Юрій. Мовна шизофренія — нова, потужна форма русифікації URL: https://zik.ua/news/2015/07/08/yuriy_shevchuk_movna_shyzofreniya__nova_potuzhna_forma_rusyfikatsii_605587

РОЗДІЛ ІІ

РОБОТА НАД УНОРМУВАННЯМ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ ЛІЦЕЇСТІВ НА ЗАСАДАХ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ

§2.1. КОМПЕТЕНТНІСНА ЗОРІЄНТОВАНІСТЬ ВСТУПНИХ УРОКІВ

В умовах реалізації компетентнісного підходу під час навчання української мови учнів ліцею предметну і ключові компетентності розглядаємо як мету навчання. Пізнавальні настанови спрямовані на формування в здобувачів освіти стійкої мотивації до опанування української мови, розвиток умінь працювати з інформацією, застосовувати здобуті знання в навчальних і життєвих ситуаціях. Предметна компетентність містить знання фонетики, орфоепії, лексикології, фразеології, граматики, культури мовлення, основ стилістики, риторики.

Нагальна потреба в навчанні старшокласників грамотно й системно працювати зі словниками, оперативно здійснювати інформаційний пошук зумовила введення до програми в 10 класі тем «Сучасні лексикографічні джерела: словники, довідкова література (зокрема й на електронних носіях)», «Основні типи словників», «Довідкові медіаресурси» тощо. Мета їх полягає в ознайомленні учнів зі словниками, довідниками, формуванні в здобувачів освіти стійких переконань, що словники — це не тільки довідкові видання, а й елемент національної культури народу — носія мови, оскільки саме в лексичному складі мови зафіксовано культуру й історію країни, народу; у виробленні в учнів стійких умінь працювати з лексикографічними джерелами. Для того щоб ознайомити учнів зі словниками, їх роллю у формуванні загальної культури особистості рекомендуємо запропонувати учням вправу на відповідному текстовому матеріалі:

Вправа 1. І. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип і стиль мовлення.

Словники бувають перекладними й одномовними.

В одномовних словниках у певному аспекті розкриваються особливості слів, що вживаються в одній, певній мові. Залежно від аспекту з'ясування слова та призначення словника розрізняють одномовні словники таких типів: тлумачні словники; історичні словники; орфоепічні словники; орфографічні словники; етимологічні словники; словники іншомовних слів; термінологічні словники та ін.

Тлумачний словник — це словник, у якому засобами рідної мови розкривається значення слова, відзначаються граматичні й стилістичні особливості його, наводяться зразки вживання слова в кожному з наведених значень.

Словники іншомовних слів фіксують слова, засвоєні рідною мовою з інших мов, відзначають, з якої мови, з якого слова та його форми засвоєне кожне з них, розкривають його значення. Отже, ці словники поєднують особливості етимологічних і тлумачних словників.

Часто виникає потреба дізнатися про певні характеристики слова — його правильну вимову, про походження, будову тощо. Така інформація подається в аспектних словниках. Це передусім орфографічні словники — найголовніші порадники кожної освіченої людини.

Окремі розряди лексики описуються в інших словниках, як-от: „Словник паронімів», „Словник антонімів», „Словник синонімів української мови», „Словник омонімів української мови», „Словник епітетів української мови» та ін.

Термінологічні словники — це словники, у яких зібрано, систематизовано терміни, уживані в певній галузі науки, розтлумачено їх значення, вказано походження. Такі словники можуть бути одномовними і двомовними (перекладними). Серед термінологічних доцільно виділити словники мінералогії, біології, медицини, математики, тепломеханіки та газотехніки, літературознавства, мовознавства, спорту тощо (з посібника).

1. Випишіть із тексту ключові слова і словосполучення.
2. Яку роль у словниках відіграють приклади-ілюстрації?
3. Проаналізуйте статтю тлумачного словника в такій послідовності:
   - Які граматичні форми для іменника, прикметника, дієслова і прислівника подає словник?
   - Як тлумачать у словниках однозначні й багатозначні слова?
   - Чи подаються в словниковій статті синоніми й антоніми?
   - Як у словниковій статті потлумачено відтінки значень слова?
4. Складіть алгоритм або правила користування словником.

II. Продовжте текст розповіддю про фразеологічний, орфоепічний, словотворчий і перекладний словники.

III. Обґрунтуйте думку А. Франса: «*Словник — це Всесвіт, розташований в алфавітному порядку. Всі інші книжки містяться в ньому, треба їх тільки звідти витягти*».

Вправа 2. І. Чи доводилося вам користуватися електронним словником? Які складнощі виникали під час використання? З чим ви їх пов'язуєте?

II. Прочитайте текст. Чим друкований словник відрізняється від електронного? Які переваги має електронний словник?

Електронний словник — комп'ютерна база даних, що містить особливим чином закодовані словникові статті, які дають змогу здійснювати швидкий пошук потрібних слів, часто з урахуванням морфологічних форм і з можливістю пошуку поєднань слів (прикладів уживання), а також зі зміною напряму перекладу (наприклад, українсько-англійський або англійсько-український).

Не викликає сумніву той факт, що електронні словники надають користувачеві безліч додаткових можливостей порівняно з друкарськими аналогами:

- дають змогу зберігати великий об'єм інформації за рахунок використання гіперпокликань;
- електронний словник має ефективну систему пошуку (повнотекстовий або одночасний пошук у кількох словниках, швидкість пошуку);
- в електронних словниках можуть застосовуватися засоби мультимедіа: озвучування заголовних слів, уведення ілюстративного матеріалу з фотографіями, анімацією, відеофрагментами;
- можливість використання словників у локальній і глобальній мережах;
- значна економія часу й матеріальних ресурсів у процесі створення комп'ютерних словників.

1. Як ви думаєте, чи можливо в майбутньому відмовитися від друкованих словників? Доведіть свою думку.
2. Докладніше ознайомитися зі структурою, системою укладання електронних словників ви можете на сайтах Інтернету lp.edu.ua, www.pereklad3000.com.

Вправа 3. І. Прочитайте текст. Яку літературу вважають довідковою? Чи можна вважати словники довідковою літературою? Якими довідниковими виданнями ви найчастіше користуєтеся? З якою метою?

Довідкова література — це видання, які дають змогу про щось дізнатися, уточнити, розтлумачити певне поняття.

Але коли нам потрібні докладні й водночас стислі відомості, то словника вже недостатньо — і ми звертаємось до довідника. Довідники бувають з різних галузей знань. Потрібний матеріал у довіднику знаходять за змістом або алфавітом.

Найбільше за обсягом інформації довідкове видання — енциклопедія. Це систематизоване зведення знань. Перші книги такого характеру з'явились у Стародавньому Китаї ще в XII-X ст. н. е. У XIV ст. центром енциклопедичної літератури став Єгипет. У XVIII ст. в Європі з'явилася „Енциклопедія» Дені Дідро. Цей відомий письменник, філософ і просвітитель залучив до створення своєї „Енциклопедії» багатьох прогресивних письменників і вчених Франції.

Особливе місце посідають різноманітні довідники. Їх мета — у доступній і зручній формі викласти теоретичний матеріал, дати тлумачення найважливіших понять і термінів, наприклад: «Словник-довідник з біології»; «Всесвітня історія. XX — початок XXI століття». Довідник для учнів та абітурієнтів; «Фізика». Довідник для учнів 9-11 класів та абітурієнтів (кишеньковий); «Довідник з біології «та ін.

ІІ. Складіть список довідників, які дадуть вам можливість якнайкраще підготуватися до зовнішнього незалежного оцінювання.

Вправа 4. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про освітні сайти? Чи часто вам доводиться користуватися матеріалами з Інтернету? Які труднощі ви відчуваєте?

Метою сайту mova.info є створення довідково-інформаційного порталу з української мови в мережі Інтернет та диспетчерського центру, який мав би обслуговувати цей інформаційний термінал, доповнювати інформацію та оновлювати її.

Ця система може стати своєрідним центром для всіх, хто цікавиться українською мовою та хоче швидко отримувати потрібну інформацію.

Інформаційно-довідковий портал з української мови надає змогу:

- оперативно ознайомити всіх користувачів з актуальними новинами в галузі української мови в усіх її аспектах і завдяки цьому підвищувати рівень інформованості суспільства про сучасний стан та тенденції розвитку української мови;
- офіційно оприлюднювати зміни або доповнення, що трапляються або матимуть в українській мові;
- надавати оперативні консультації та роз'яснення з питань, пов'язаних з українською мовою, шляхом залучення фахівців-україністів (лінгвістів, літературознавців, фольклористів та ін.), які зможуть через мережу Інтернет коментувати та роз'яснювати складні питання;
- публікувати наукові статті, монографії, бюлетені та інші матеріали інформаційного змісту, пов'язані з лінгвістикою, формувати електронні бібліотеки, банки даних і надавати безкоштовний доступ до цих інформаційних ресурсів усім охочим; користувач зможе залишити коментарі, оцінити інформацію чи запропонувати співпрацю в певній галузі;
- перевіряти написання слів української мови та знаходити переклади слів інших мов завдяки підключеним словникам (планується у перспективі);
- об'єднувати фахівців-лінгвістів, організовувати мовознавчі семінари, круглі столи, конференції в режимі online, а це означає генерацію нових ідей, концепцій, підвищення рівня інформованості як фахівців, так і широкого загалу.

Проєкт розрахований на широке коло користувачів: філологів-україністів, учнів загальноосвітніх шкіл та коледжів, абітурієнтів, студентів філологічних та інших спеціальностей вищих навчальних закладів; усіх, хто щодня спілкується українською мовою.

1. Сформулюйте переваги й недоліки роботи з мережею Інтернет.
2. Розкажіть про інші освітні сайти. Яким із них ви надаєте перевагу? Чому?
3. Напишіть есе на одну з тем: „Чи замінить у майбутньому Інтернет учителя?», „Роль Інтернету в оволодінні мовою», „Чому Інтернет не вважають досконалим засобом навчання?».

У сучасних соціокультурних умовах гостро стоїть проблема формування в учнів мовної стійкості. За словами науковця Ореста Ткаченка, «проблема мовної стійкості та її джерел набуває зараз особливої практичної гостроти там, де процеси мовної асиміляції ставлять під загрозу існування певної мови, а разом з тим, як дальший наслідок, можуть призвести до загибелі народу — носія відповідної мови» [3]. Українська письменниця Ірена Карпа влучно назвала мовну стійкість презумпцією власної універсальності. Життя

переконує, що міцних знань, здобутих на уроках української мови, і навіть сформованих вмінь недостатньо, адже можна навести багато прикладів, коли людина добре знає мову, але не спілкується нею. Тож сьогодні надзвичайно важливо сформувати в учнів мовну стійкість як яскравий індикатор сформованості мовної особистості. Мовну стійкість вважаємо також складником предметної компетентності учня, що формується впродовж шкільного навчання на уроках української мови.

Вивчення мовознавчої та лінгводидактичної літератури засвідчує, що проблему мовної стійкості в лінгвістичному аспекті досліджують мовознавці Б. Ажнюк, Г. Залізняк, Л. Масенко, О. Селіванова, Л. Підкуймуха, К. Тищенко, О. Ткаченко та ін., у лінгводидактичному науковому просторі означена проблема залишається на периферії дослідницьких інтересів. Т. Симоненко пропонує таке тлумачення означеного поняття: «Мовна стійкість — це якість, намір, психологічний орієнтир індивіда непохитно користуватися в щоденному спілкуванні певною мовою, мовними засобами, які є для людини природовідповідними та близькими з погляду її виховання та освіти» [2, с. 46].

Аналіз і синтез мовознавчих студій переконують у тому, що *мовною стійкістю* називають намір і поведінку мовця (групи мовців) неухильно послуговуватися своєю мовою в спілкуванні незалежно від того, якою мовою говорить співрозмовник. Це збереження індивідуальної чи колективної вірності своїй мові. Саме таке визначення й запропоновано в підручнику для учнів 11 класу [4].

Оскільки означену тему до чинної програми з української мови введено нещодавно, учителі-предметники з об'єктивних причин ще не напрацювали такого обсягу дидактичного матеріалу, як з інших тем. Тому й виникають певні труднощі під час підготовки й проведення уроку.

На нашу думку, важливу роль у формуванні мовної стійкості учнів відіграють вправи, що передбачають *визначення* ознак мовної стійкості у мовленні літературних персонажів, підготовка колективних проєктів «Приклади мовної стійкості в художній літературі й українському кіно», у процесі розроблення яких учні добирають приклади мовної стійкості літературних персонажів із художніх творів української та світової літератури (твори Братів Капранових, Я. Гашека та ін.). Сильними аргументами є думки відомих українців, які обстоюють мовні права, наприклад: *Українці мають нарешті зрозуміти, що мова — це наш стратегічний ресурс, не менш важливий, ніж газ чи нафта.* (Вадим Краснoокий, «Mad Heads XL»); *Українську треба знати, розуміти і поважати в Україні, тому що це один із головних елементів націє- та державотворчих процесів* **(**Олександр Положинський, «Тартак»); *Насправді головний сенс у тому, щоби більшість людей просто відмовилися від стереотипного використання російської. Це питання гідності* (Олександр Ярмола, «Гайдамаки»); *Не треба робити подвигу зі знання рідної мови — це за визначенням має бути так. І будь-які дискусії на зазначену тему просто недоречні. Живеш в Україні, де є українська, то й спілкуйся нею* (Олександра Кольцова, «Крихітка»); *Я до 23 років укра-*

їнською взагалі майже не розмовляв, а потім зрозумів: ось це моя мова (Сергій Фоменко, «Мандри»). Наведення висловлень сучасних українських музикантів, які є відомими для учнів, спонукає їх до роздумів, а подекуди й до наслідування своїх кумирів.

Ефективними вважаємо вправи, побудовані на текстовому матеріалі, що містить відомості про мовну стійкість, роль української мови в суспільстві, культуру спілкування, комунікативні якості мовлення тощо. Наприклад:

Вправа 5. Прочитайте текст, визначте основну думку. Висловіть припущення про те, що сприятиме формуванню мовної стійкості українців, за одним із початків: «Мовна стійкість починається з…», «Формування мовної стійкості громадян України можливе, якщо…»

Настав час збагнути, що доля української мови залежатиме від мовної стійкості українців. Це та незбагненна для більшості національностей настанова, яку засвоюють, дорослішаючи, французи, американці чи росіяни: «тебе просто мусять розуміти, де би ти не потикнувся» і в якій би країні не опинився. Навряд чи всі представники цих націй мають цей «мікрочип» самовпевненості, але типовий американець, росіянин чи француз, поза сумнівом, його має. На відміну від типового українця (С. Стуканов).

Вправа 6. Прочитайте текст мовчки, продовжте його двома-трьома реченнями й запишіть їх.

Нас навчали вихованості. «Відповідати тією самою мовою, якою до тебе звертаються, — це ознака ввічливості», — методично повторювали вчителі в школі. Ми виросли дуже ґречними й тепер, спілкуючись із російськомовними колегами, друзями і просто перехожими, чемно переходимо на їхню мову. Ніби інакше вони нас не зрозуміють. А українська — це для особливих випадків: у когось — для дому, ще в когось — для офіційних урочистостей. Звичайно, якою мовою де і з ким говорити — особиста справа кожного. Тільки в масштабах країни »лінгвістична» нестійкість бачиться загрозливою: якщо кожен українець виявлятиме свою «ввічливість» до російськомовних, хто ж тоді говоритиме українською? Навіть вихованість має межу (А. Каленська).

II. Висловте свої міркування «Чи потрібно бути мовно стійким?».

III. Чи маєте сформовану мовну стійкість ви? У чому це виявляється?

Продуктивною вважаємо *дискусію* на тему*: «Чи потрібно бути мовно стійким?», під час якої учні висловлюють власні думки з порушеної проблеми, добирають переконливі аргументи на захист цих думок.*

На наше переконання, подібні вправи повинні застосовуватися не тільки в процесі опанування відповідної теми, а систематично впродовж навчання української мови. Підтримуємо наукову позицію Т. Гриценко, що «Сьогодні мовну стійкість визначають: зростання авторитету української мови, усвідомлення потреби спілкуватися й пізнавати світ засобами рідної мови, прагнення позбутися монополії суржику, турбота про високу культуру спілкування тощо» [1, с. 163].

Це твердження вважаємо орієнтиром для організації ефективної роботи учнів на уроці української мови.

Отже, формування мовної стійкості учнів — актуальна проблема, що є яскравим індикатором сформованості мовної особистості. Особливу роль у цьому процесі відіграє добір спеціальних вправ, що передбачають визначення ознак мовної стійкості у мовленні літературних персонажів, розроблення спеціальних проєктів, дискусії.

Список використаних джерел

1. Гриценко Т. Розвиток мовної особистості у технічних ВНЗ. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*: збірник наукових праць Національного авіаційного університету. 2009. Вип. 17. С. 162—172.
2. Симоненко Т. Стимулювання студентів до україномовної стійкості. *Українська мова і література в школі*. 2004. №1. С. 46—47.
3. Ткаченко Орест. Проблема мовної стійкості та її джерела. Українська спілка. URL: http://national.org.ua/library/orest_tkaczenko.html
4. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіна, В. І. Новосьолова. Київ: Педагогічна думка, 2019. 232 с.
5. Шевчук Юрій. Мовна шизофренія — нова, потужна форма русифікації. URL: https://zik.ua/news/2015/07/08/yuriy_shevchuk_movna_shyzofreniya__nova_potuzhna_forma_rusyfikatsii_605587

§2.2. ОПАНУВАННЯ ЛІЦЕЇСТАМИ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМИ

«Слово – як зброя. Як усяку зброю,
його треба чистити й доглядати»
Максим Рильський

Лексичну норму характеризують як норму слововживання (використання слів відповідно до властивих їм значень, з урахуванням можливої сполучуваності з іншими словами). Її фіксують у тлумачних та інших спеціальних словниках і підтверджують відповідними правилами. Усталенню норми передує ретельний відбір слів. За даними науковців, у нашій мові їх налічується мільйон. Першочергово до лексикографічного джерела включається лексика української літературної мови.

Мовознавчі дослідження доводять, що межі мови задають межі світу особистості. Розширення інтелектуальних горизонтів людини пов'язане зі збільшенням обсягу її активного і пасивного словника, підвищенням загальної обізнаності через читання різноманітної літератури, яка збагачує сучасними поняттями з різних сфер — наукової, культурної, суспільно-політичної, морально-етичної та ін. Науково доведено наявність зв'язку між словниковим запасом шкільної юні та її подальшими життєвими перспективами.

Розкриваючи комунікаційні, пізнавальні, виховні, розвивальні й емоційні можливості слова, великий український учений-педагог Василь Сухомлинський писав: «слова бувають різні, — ними можна й оживити, і вбити, викликати радість, душевне піднесення або засмутити й приголомшити людину; словом

можна посіяти тривогу, сум'яття, невіру людини в свої сили, і можна її запалити, надихнути на творчу працю, на мужні вчинки. Все залежить від того, *яким* є слово, — розумним і чуйним, ясним і дохідливим, принциповим і відвертим, щирим і доброзичливим, упевненим і переконливим чи, навпаки, — пустим, безбарвним, нікчемним, фальшивим, розрахованим не на те, щоб проникнути в душу», а щоб принизити людину… [3, с.25].

«Бесіди вчених мужів часто закінчуються розбіжностями щодо сенсу слів», — зазначав Френсіс Бекон. Питання теорії лексичної норми та методики її опрацювання були предметом наукових інтересів таких мовознавців і лінгводидактів як Баранов М., Білодід І., Бондаренко Н., Горошкіна О., Ващенко В., Виноградов В., Даниленко Л., Демська О., Карпіловська Є., Клименко Н., Козачук Г., Коць Т., Кочерган М., Левчук О., Лисиченко Л., Нікітін М., Німчук В., Плющ М., Попова Л., Русанівський В., Селіванова О., Струганець Л., Тараненко О., Ціхоцький І., Цейтлін С. та інших. У їхніх працях розкрито основні поняття *лексикології*; *досліджено* джерела, структуру та лексичні особливості словників; динаміку словникового складу сучасної української літературної мови; семантичну структуру запозичень як одного з джерел надходження нової лексики; стилістичні ресурси творчого доробку письменників, їх мовну картину світу тощо. Поряд із традиційними історичними лексикографічними дослідженнями актуальними напрямами у галузі лексикологічних студій стали порівняльна лексикологія, політичні інновації в мові сучасних ЗМІ, семантичний аспект суспільно-політичної лексики у політичному дискурсі. Не випадають із поля зору науковців ключові питання методики навчання лексикології, збагачення мовлення здобувачів освіти, словникової роботи на уроках української мови тощо.

Однак дослідження з лексикології та методики її навчання не вичерпують проблем. Адже життєві реалії, еволюційний розвиток суспільства, мови та стрімкий прогрес інформаційних технологій ставлять перед українством і вітчизняною наукою все нові й нові виклики, що потребують перманентного реагування. На часі оновлення лексикону підручників української мови новітньою комп'ютерною лексикою зі сфери високих технологій.

Водночас аналіз усного й писемного мовлення старшокласників свідчить про недостатню сформованість у них визначених чинною програмою умінь [4] і наявність чималої кількості помилок, значну частину яких становлять лексичні. Найтиповішими в усному й писемному мовленні здобувачів освіти є такі типи відхилень від лексичної норми: 1) вживання слів у невластивому значенні; 2) порушення лексичної сполучуваності. Ці групи лексичних помилок —доволі грубі порушення лексичної норми. Тому вони мають постійно перебувати в центрі уваги вчителя.

У статті «Порушення лексичних норм та шляхи запобігання їх в українському мовленні старшокласників» [1] розкрито такі поняття як лексична норма, лексична помилка. Схарактеризовано види лексичних помилок, проаналізовано типові порушення лексичної норми, виявлено їх причини. Накреслено шляхи усунення та запобігання відхилень від мовних норм на матеріалі старшої школи.

Вільне володіння державною мовою передбачає *знаннєвий компонент* і означає потребу постійно збагачувати свій словник, вміло користуватися лексичним багатством мови, знати і враховувати відтінки слів, їх зв'язки одне з одним, особливості функціонування й використання у мовленні для вираження і сприймання найглибших думок і найтонших почуттів, удосконалювати вміння правильно, чітко, зрозуміло висловлювати їх, уникаючи лексичних помилок. На завершальному етапі опанування української мови таку можливість дає знання й застосування літературних норм, сконцентрованих у систематизованому курсі «Поняття норми в сучасній українській літературній мові». Десятикласники мають усвідомити, що весь мовний матеріал, засвоєний ними раніше, необхідний для вдосконалення їхньої мовленнєвої культури, й активно використовувати його для створення власних висловлювань.

Діяльнісний компонент змісту опанування державної мови скеровує старшокласників на раціональну організацію своєї діяльності (мотивацію, цілевизначення, планування, прогнозування, контроль, рефлексію, коригування); набуття досвіду співпраці в групі; аналіз різних ситуацій мовлення, виділення учасників спілкування, визначення їхніх намірів; практичне засвоєння морально-етичних і психологічних принципів спілкування та співпраці.

Реалізуючи *ціннісний компонент* змісту, здобувачі освіти мають сконцентруватися на проблемно-ситуаційному осмисленні власного «Я» і навколишнього світу, виробленні усталених гуманістичних норм і цінностей. У результаті вони мають навчитися виявляти в текстах, обґрунтовувати особистісні й загальнолюдські цінності; висловлювати власне їх розуміння; керуватися ними у власній поведінці; виявляти повагу до себе й інших, добираючи і вживаючи потрібні слова.

Підготовка людини до значущої діяльності або важливої зустрічі, їх перебіг зазвичай супроводжуються хвилюванням і потребою емоційно налаштуватися на ці події. Емоційний інтелект є важливим засобом впливу на перебіг спілкування, результат перемовин. Емоції прогнозування нерідко відіграють вирішальну роль у прийнятті складних рішень. Тому настільки важливим є розвиток у здобувачів освіти емоційного інтелекту як складника компетентності — і предметної, й ключової.

Емоційний компонент націлює на засвоєння відповідної лексики, розвиток уміння висловлювати адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного; спроможність керувати почуттями відповідно до обставин.

Опановуючи *поведінковий компонент*, здобувачі освіти вчаться активності, ініціативності, відповідальності, комунікабельності, вміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності для досягнення спільного вагомого результату.

З огляду на освітню євроінтеграцію важливого значення набуває розвиток ключових навичок XXI століття, з-поміж яких виокремлюють *творче мислення і креативність* — здатність людини до виконання різного роду завдань за допомогою нестандартних способів, і вміння знаходити незвичайні виходи з будь-яких ситуацій.

Опрацювання розділу «Лексична норма» передбачає поглиблення й систематизацію вивченого раніше та нового матеріалу переважно в аспекті унормування, а також збагачення й удосконалення мовлення з лексичного погляду.

Мета вивчення розділу — ознайомити здобувачів освіти з новими відомостями про норми української літературної мови; поглибити й систематизувати здобуті знання; збагачувати словниковий запас шкільної молоді відповідною вікові лексикою; вдосконалювати вміння співвідносити мовні засоби з метою та умовами спілкування; здатність використовувати їх для розв'язання життєвих завдань.

Робота над цими аспектами важлива з огляду на бідність словника частини старшокласників, які вдаються до повторень тих самих слів; використовують переважно слова маловиразні, стилістично нейтральні через неволодіння синонімією; не вміють стилістично диференціювати відбір лексики під час конструювання тексту; вживають окремі слова й фразеологізми у неправильному або неточному значенні, засмічують мовлення нелітературними словами; порушують його милозвучність; не володіють навичками редагування тексту; не мають потреби і не вміють користуватися довідковими джерелами. З-поміж причин відносної бідності словника здобувачів освіти називають неначитаність, несформованість потреби раціонально і критично мислити, брак вимогливого ставлення до власного й чужого мовлення, неуважність до слова, недбалість в оформленні висловлень та ін.

У програмі окреслене коло теоретичних відомостей і визначено напрями систематичної роботи над подальшим цілеспрямованим унормуванням лексикону української мови, а також збагаченням і увиразненням особистого словника старшокласників відповідною вікові життєво й комунікативно запитаною лексикою. Значну увагу приділено вільному й правильному використанню лексичних засобів мови у мовленнєвій діяльності.

Опрацьовуючи норми української літературної мови в курсі старшої школи відповідно до оновленої програми, здобувачі освіти мають опанувати такі знання і набути вмінь:

розуміти суть понять «лексична норма», «лексичне значення слів», «лексична сполучуваність слів», «слово і контекст», «лексична помилка»;

дотримуватися лексичної норми в усному й писемному мовленні;

вживати слова відповідно до їх лексичного значення;

правильно *використовувати* у мовленні багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми, слова в переносному значенні з урахуванням стилю мовлення;

додержуватися лексичної сполучуваності слів;

виявляти й *усувати* порушення лексичних норм, норм слововживання;

оцінювати власне й чуже мовлення з погляду точного, доречного й виразного слововживання;

висловлювати критичне ставлення щодо вживання українських слів у невластивому їм значенні, невмотивованого використання запозичень [4].

Рівень мовленнєвого розвитку і його поступ прямо залежать від обсягу та якості словникового запасу здобувачів освіти. Обсяг активного словника кожної людини варіюється залежно від роду її занять, освіченості, здібностей. Сучасна освічена людина розуміє й використовує близько 70-80 тисяч слів. Чим більше слів знає людина, чим краще уміє їх вживати й поєднувати, тим багатше її мовлення, тим точніше й правильніше висловлює вона свої думки і тим швидше досягне своєї життєвої мети. Ніколи не втратить актуальності афористичний вислів Рене Декарта: «Людство позбулося б половини помилок, уточнивши значення кожного слова». Тому проблемі **збагачення лексичного запасу** здобувачів освіти паралельно з його унормуванням слід приділити особливу увагу.

Робота над збагаченням словникового запасу старшокласників ускладнюється тим, що чітко не визначено її зміст; вона не прив'язана до конкретного розділу науки про мову, а пронизує всю мовну систему; охоплює значну групу мовних фактів, явищ, закономірностей; необмежена в часі; заснована на психологічних процесах, пов'язаних із пам'яттю.

Методисти виділяють такі об'єкти словникової роботи:

- нові, незрозумілі або не цілком засвоєні слова, а також стійкі сполучення слів;
- мовні системні об'єднання слів (синонімічні ряди, система значень багатозначного слова; лексико-семантичні групи слів; антонімічні ряди);
- співвідносні засоби мови: літературні — нелітературні слова; слова, що різняться мірою інформаційності; нейтральні та стилістично забарвлені слова, відмінні за експресивністю.

Опрацьовуючи лексичну норму, необхідно залучати у мовленнєву діяльність здобувачів освіти слова-концепти української культури. Вони складають ядро мовної свідомості українців, відбивають особливості їх відчуття й логіку пізнання світу і дають можливість розвивати ключову культурну компетентність: *життя, людина, радість друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина* та ін.

Щоб правильно використовувати слова у мовленні, необхідно знати, з якими словами поєднується те чи інше слово.

У кожній мові є власні закони сполучуваності слів. Ті чи інші слова поєднуються не з будь-якими словами, а тільки з певними. Здатність слова поєднуватися за смислом називається *лексичною сполучуваністю*. З метою засвоєння нормативного використання і правильного поєднання слів у мовленні доцільно практикувати наскрізну рубрику «Розрізняйте», у якій можна запропонувати такі пари слів: ***профе́сійний*** (який стосується професії, пов'язаний із нею: *професійний вибір, професійні навички*) — ***профе́сіона́льний*** (який стосується професіонала, зроблений професіоналом: *професіональне виконання*); ***склада́ти*** (1. розміщувати в певному порядку: *складати текст*; 2. з'єднувати частини цілого: *складати пазли*; 3. проходити перевірку: *складати ЗНО*) — ***станови́ти*** (1. бути частиною чогось: *цитати становили значну частину його промови*;)

2. складати якусь кількість у сукупності: *населення України становить…*; ***поши́рювати*** (робити відомим для багатьох: про чутки, інформацію тощо: *поширювати знання, вплив, чутки*) — ***розповсюджувати*** (продавати, роздавати багатьом; розносити на велику відстань: *розповсюджувати газети, листівки*); ***іноземний*** (той, що належить іншій країні: *іноземна мова, іноземний корабель*) — ***іншомовний*** (коли йдеться не про мову загалом, а про окремі слова, вимову: *іншомовні слова*) тощо.

Комунікативно значуща лексика представлена в підручниках так, що забезпечується необхідна для її засвоєння повторюваність. Це досягається завдяки уведенню спеціальних лексичних і фразеологічних вправ і включення матеріалу, призначеного для засвоєння, у тексти — середовище природного функціонування мовних одиниць.

У процесі опанування завершального курсу мови актуалізуються, поглиблюються і розширюються тематичні групи лексики, зумовлені дорослішанням думки, становленням світогляду, громадянських переконань, професійних уподобань, соціалізацією, самовизначенням тощо.

Згідно з тематикою мовленнєвої змістової лінії (колишня соціокультурна) здобувачі освіти засвоюють лексику, пов'язану з такими проблемами як вплив інтернету на соціалізацію особистості; розуміння щастя; сила й чарівність слова; способи уникнення конфліктів; запозичення в мові; лексикографічні джерела живлення мови.

Окремий клас слів сучасної української літературної мови становлять різні *за походженням* групи — ***власне українські слова*** та ***слова іншомовного походження***.

Окремі запозичення з інших мов корисні, інші не шкодять, а деякі завдають непоправних втрат, блокуючи, а то й спотворюючи образи, що стоять за словами. Це може спричинити дисбаланс між мовою і мисленням.

Пильна увага методистів до іншомовних запозичень в українській мові зумовлена кількома причинами. По-перше, вони по-різному впливають на сферу ментальності: одні приносять користь в умовах глобалізації й моди на збагачення нашої мови за рахунок світових надбань, а інші чинять згубний вплив, безцеремонно втручаючись у сферу сформованої століттями мовної свідомості народу, блокуючи і спотворюючи о́брази, що стоять за словами. Тому безконтрольне уведення в обіг запозичень може ослабити мовний імунітет українців і спричинити руйнування сакральних смислів. По-друге, існує нагальна потреба унормувати використання запозичень у мовленні.

Відповідно до програми старшокласники мають бути обізнані з наявністю в мові двох груп слів за походженням — питомо українських та іншомовних; з причинами запозичень з інших мов; роллю іншомовних слів в українській мові; способами відображення походження слів у словниках; закономірностями використання слів іншомовного походження в українському мовленні.

Теорія навчання української мови і практична методика обґрунтували й довели ефективність вправ і завдань, які сприяють засвоєнню й доцільному використанню

у мовленні слів іншомовного походження. Це вправи на розмежування запозичених і питомо українських слів; взаємозаміну, добір українських відповідників до іншомовних запозичень і навпаки; користування словником для встановлення іншомовного походження слова і з'ясування значень; визначення мови-джерела запозичених слів за ситуацією; знаходження слів іншомовного походження у текстах; доцільне використання у мовленні слів іншомовного походження.

Щодо ***застарілих слів***, десятикласники мають знати: тлумачення поняття; причини «старіння» слів; способи відображення і знаходження в тлумачних словниках; роль застарілих слів у художніх текстах. Матеріал закріплюється в процесі виконання вправ на знаходження застарілих слів у словнику, в тексті; з'ясування значень застарілих слів; виявлення помилок, спричинених нерозумінням значень застарілих слів; визначення ролі застарілих слів у художніх текстах.

Інтенсивне утворення нових слів у мові свідчить про радикальні зміни в житті людей, суспільства, держави, економічній і культурній сферах, що супроводжуються ломкою стереотипів мислення й поведінки, переорієнтацією морально-етичних установок. В українській ситуації чимало слів виникло на тлі російської агресії й боротьби патріотів за територіальну цілісність і незалежність держави. Процеси євроінтеграції спричинили запитаність інформації про спосіб життя в країнах Європейського Союзу й світу. Лексика як найдинамічніший рівень мовної системи першочергово реагує на перетворення появою ***неологізмів***, що позначають незнані раніше реалії, поняття, явища, процеси.

Опрацьовуючи їх, десятикласники мають з'ясувати причини утворення нових слів, їх значення й місце в системі української мови; засвоїти визначення поняття; зрозуміти причини появи у мові слів-новотворів та умови їх переходу в загальновживані; роль у художньому творі. З цією метою використовують: називання неологізмів, що виникли в конкретну епоху; впізнавання слова за його лексичним значенням; еквівалентну взаємозаміну; з'ясування часу появи слова тощо.

Свідченням стрімкого розвитку високих технологій та їх глобального поширення є те, що саме неологізм іншомовного походження — *діджиталізація* — став словом 2019 року в Україні як найбільш відвідуване у Словнику сучасної української мови та сленгу «Мислово». Це неологізм, запозичений кілька років тому з англійської (*digitalization*), де він «означає зміни в усіх сферах суспільного життя, пов'язані з використанням цифрових технологій» [2]. Слово є спрощеною формою терміносполучення *цифрова трансформація,* що є доказом глобальної цифрової революції. За версією Словника, створеного 2012 року для фіксування неологізмів, сленгу та інших проявів сучасної української мови, у 2018 році це було слово *томос,* а у 2017 — *безвіз.*

Засвоюючи новітні «чужомовізми», які проходять етапи входження в українську мову, адаптації, укорінення в ній та повного освоєння мовою, ліцеїсти увідповіднюють її новим сучасним реаліям життя, наповненого такими словами, поняттями і явищами: *айфон, вайбер, девайс, драйв, геймер, лук, меседж,*

ньюзмейкер, селфі, скейтбординг, стріт-арт, фейк, фішинг, флешмоб, хедлайнер, юзер, абревіатурами *CNN, World, Euronews* тощо.

Робота з ***омонімами*** передбачає засвоєння здобувачами освіти їх визначення, ознак, що відрізняють їх від багатозначних слів; способів позначення омонімів у тлумачному словнику. У старшокласників удосконалюються вміння знаходити омоніми в словнику, відмежовувати їх від багатозначних слів і схожих з омонімами лексичних явищ. Здобуті знання і сформовані вміння вдосконалюються під час знаходження омонімів у словнику; розмежування омонімів і схожих з ними слів; використання омонімів у мовленні; виявлення неточностей у вживанні омонімів тощо.

Не тотожні омонімам, але близькі до них ***пароніми*** — слова, подібні за звучанням і за будовою, але різні за значенням. Наприклад: *громадський* (який відбувається в суспільстві, належить суспільству — *громадянський* (властивий громадянинові, спрямований на користь суспільству); *іноземний* (який стосується іншої держави, країни, належний їм) — *іншомовний* (який стосується іншої мови) тощо. Пароніми можуть перебувати в синонімічних та антонімічних відношеннях. Наприклад: *привабливий — принадливий; іммігрант — емігрант.* Пароніми використовують у різних стилях мовлення для створення рими в поетичних творах-каламбурах, епіграмах, загадках, у прислів'ях, приказках, у фразеологізмах.

Здійснюючи роботу над засвоєнням паронімів, слід звернути увагу на їх поєднувальні можливості, адже лексичні значення цих слів реалізуються у мові в певному словесному оточенні. Так, паронім *легкови́й* поєднується з обмеженим колом слів — *транспорт, машина, автомобіль,* а сполучуваність його пари — *легки́й* — значно багатша: *чемпіон у легкій вазі, легкий одяг, легке взуття, легка валіза, легка сумка, легка ноша, легка застуда, легкий сніданок, легка музика, легка промисловість, легка хмаринка.* Знання можливих варіантів поєднання пароніма з іншими словами, обсягу його смислових зв'язків дасть учням можливість правильно вибрати потрібний паронім із пари й доцільно використати його у відповідній ситуації. Ефективним способом пояснення паронімічної лексеми є уточнення значення паронімів добором синонімів та антонімів. Так, під час семантизації паронімів *дружній, дружний* перша лексема пояснюється синонімами *товариський, приятельський, дружелюбний, приязний* та антонімами *нетовариський, ворожий*, а друга — синонімами *злагоджений, одностайний* та антонімами *неузгоджений, розладнаний*.

Ефективними видами роботи над засвоєнням паронімів та їх правильним використанням у мовленні є: відмежування їх від багатозначних слів; з'ясування значень; прогнозування й запобігання помилок; утворення словосполучень із паронімами шляхом підстановки; самостійний добір прикладів до поданих паронімів; складання речень із паронімами; редагування; а також ігрові завдання, зокрема бліц-турніри тощо.

Вибираючи конкретний ***синонім*** з-поміж кількох, мовець має на меті: точніше висловити думки; усунути невиправдані повтори; стилістично диференціювати мовлення.

Під час роботи з синонімами слід застерегти від бездумного вживання їх у мовленні, оскільки заміна одного синоніма іншим інколи призводить до стилістичної деформації висловлювання. Більшість слів синонімічного ряду збігаються щодо сполучуваності (*сміливий, хоробрий, доблесний воїн*), проте є випадки цілковитого розходження, на що слід звернути увагу старшокласників. Так, синоніми *коричневий/брунатний, каштановий, карий* поєднуються з різними словами. Наприклад, прикметник *каштановий* поєднується тільки з іменниками, що означають волосяний покрив *(каштанове волосся, пасмо)*, *коричневий* поєднується з назвами предметів, одягу та взуття (*коричневий костюм, коричневий светр, коричневий пуховик*), а *карий* означає тільки колір очей. Взаємозамінність синонімів у цьому разі неможлива. Для правильного розуміння значення слова і продуктивного використання його у мовленні здобувачам освіти необхідно засвоїти, що в ряді випадків лексична сполучуваність пов'язана зі своєрідністю семантики стрижневого компонента словосполучення. Наприклад, *відчинити двері, кватирку, вікно,* але *розплющити очі, відкрити нову зірку, відкрити рахунок* тощо. Дієслово *відчинити* поєднується лише з певним колом слів, а саме зі словами, що означають предмет із частинами, що обертаються довкола вісі, а сполучуваність дієслова *відкрити* вільніша. В інших випадках сполучуваність відображує прийнятий у мові спосіб розмежування слововживання. Наприклад, *варити каву*, але *кип'ятити молоко*.

Водночас тому чи іншому синонімові надають перевагу залежно від стилю мовлення. Це пов'язано із завданнями спілкування. Так, з огляду на необхідність максимально точно окреслити думку в офіційно-діловому й науковому стилях синоніми використовують обмежено. Це убезпечить від спотворення смислів під впливом відтінків значень. У публіцистичному й художньому стилях прагнення до різноманітності, образності й експресивності висловлювання спонукають журналістів і письменників сповна використати весь багатий арсенал синонімічних засобів мови.

Ефективним є спосіб засвоєння слів через асоціативні зв'язки, що пронизують усю мовну систему. Тому вкрай важливо засвоювати слова в усій багатоманітності їх контекстуальних зв'язків, уживати слова разом з однотипно зв'язаними словами, які визначають, доповнюють, конкретизують, деталізують значення вказаного слова. Для того щоб у свідомості здобувачів освіти закріпилися не тільки окремо взяті слова, а й типові відповідні асоціативні зв'язки між ними, необхідно засвоювати слова в різному лексичному й контекстному оточенні, у безпосередньому функціонуванні. Таке засвоєння лексичних норм забезпечується вивченням мови на основі текстів. З правилами сполучуваності слів пов'язані й деякі труднощі в розрізненні і вживанні спільнокореневих слів, близьких за звучанням і різних за смисловими відтінками значень. Ці слова потребують особливої уваги з боку педагога-предметника.

Компетентнісний підхід до опрацювання лексичної норми визначає природність і доцільність роботи над засвоєнням абсолютних, вічних цінностей та їх антиподів, які відображено в парах ***антонімів:*** *воля — рабство, добро — зло, віра — зневіра, любов — ненависть, доброта — жорстокість, чесність — нечесність, справедливість — несправедливість, благородство — ницість, щирість — лукавство, милосердя — байдужість, краса — потворність.*

Засвоєння антонімів розвиває логічне мислення, збагачує словниковий запас учнів, сприяє кращому розумінню відтінків значень слів, виразності мовлення.

Комунікативно значущі слова і фразеологізми з текстів доцільно виносити в рамки, записувати на дошці. Словникова робота має здійснюватися систематично на кожному уроці шляхом слухання, промовляння, семантизації (зокрема через добір синонімів, антонімів), уведення в словосполучення, речення і, нарешті, у зв'язне висловлювання.

Одночасно з семантизацією слова проводиться робота щодо запобігання помилок. Чим більшою кількістю аналізаторів сприймається слово, тим краще воно запам'ятовується. Тому кожне нове слово доцільно провести через свідомість старшокласників кілька разів, у різних контекстах, щоб активну участь у засвоєнні слова брали і зір, і слух, і рука, і пам'ять, і емоції, і, безперечно, свідомість.

Таким чином кожне слово, яке підлягає засвоєнню, обов'язково проходить етапи аудіювання, читання, говоріння і факультативно — письма. Це цілком узгоджується з відомою методичною аксіомою: чим більшою кількістю аналізаторів сприймається слово, тим міцніше воно засвоюється.

Мовознавці наголошують, що лексико-семантичний рівень мови корелюється з нормативністю, правильністю, лексичною чистотою мовлення. Послідовне додержання лексичної норми позитивно впливає на **чистоту мовлення**.

Несприятливим чинником, що засмічує мовлення, є стилістично невмотивоване використання таких шарів нелітературної лексики як діалектизми, жаргонізми, сленгізми, просторічні слова, сполучення слів, арготизми. ***Діалектизми*** — це своєрідні мовні одиниці місцевої говірки (*знебачки* — несподівано, зненацька). ***Жаргонізми*** — специфічні слова (вирази), характерні для жаргону — різновиду мовлення певної соціальної/професійної групи людей (*вилетіти в трубу, зрізатись, хвіст, шпора, кайф*). ***Сленгізми*** — це жаргонні слова/вирази, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків (*кльово, криша, лохотрон*). ***Просторічні слова*** є напівнормативними (*роздягалка, читалка, тутечки*). ***Арготизми*** використовують представники кримінального світу, щоб зробити своє мовлення незрозумілим для інших (*балерина* — відмичка, *буза* — дурниця).

Старшокласники мають бути обізнані з такими відомостями про діалектні слова: визначення; сфера функціонування; належність до незагальновживаних (слів обмеженого використання); спосіб відображення діалектизмів у тлумачних словниках; функція діалектних слів у творах художньої літератури; факти проникнення діалектних слів у літературну мову. Під час опрацювання діалектних слів методисти радять використовувати такі види роботи: визначення ролі діа-

лектних слів у житті й мовленні людей; знаходження цих слів у словнику; з'ясування значень; визначення ролі діалектних слів у творах художньої літератури.

Сутність ***фразеологічних норм*** виявляється у такому використанні фразеологізмів, за якого не змінюється їх смисл і граматична будова: *за боки братися* — сильно сміятися; *на вудочку попастися* — дати себе ошукати, обдурити.

Аналізуючи зміни у мовленні здобувачів освіти, науковці відзначають тенденцію до скорочення групи засобів фразеології. Це спричинене посиленням впливу наукових текстів, публіцистичної та спеціальної технічної літератури, внаслідок чого фразеологічний фонд мови виявляється незапитаним. Тому фразеологічна робота має стати особливим аспектом навчання, що перебуває у зв'язках з іншими.

Для активного опанування фразеологізмів необхідне засвоєння специфічних знань і формування навичок, відмінних від лексичних. На рівні знань це визначення; ознаки схожості фразеологізмів зі словами й словосполученнями; наявність лексичного значення; синонімів, антонімів серед фразеологізмів; образний характер фразеологізмів; роль фразеологізмів у художніх творах; спосіб відображення фразеологізмів у лексикографічних джерелах.

Здобувачі освіти мають засвоїти, що за походженням фразеологізми поділяються на власне українські й запозичені, а останні можуть бути перекладені, скальковані: *живий труп* (рос.); *бути чи не бути* (англ.); *людська комедія* (фр.); *синя панчоха* (англ.); *вогнем і мечем* (лат.) або взяті без змін: *притча во язицех* (старосл.); *tabula rasa* (лат.); *finita la comedia* (італ.). Старшокласники повинні знати, що фразеологізми, як і слова, бувають багатозначними, можуть вступати в синонімічні, омонімічні, антонімічні відношення з іншими фразеологізмами і словами.

У результаті мають сформуватися вміння: відрізняти фразеологізми від нефразеологізмів; знаходити фразеологізми в тексті; визначати роль фразеологізмів у текстах художнього стилю; доцільно використовувати фразеологізми у мовленні тощо.

Належному засвоєнню фразеологічних норм сприятимуть вправи на відмежування фразеологізмів від вільних словосполучень; знаходження фразеологізмів у тексті; з'ясування їх лексичного значення за словником; складання речень з фразеологізмами; побудову текстів за опорними фразеологізмами; створення словникової статті; визначення ситуації використання стійких сполучень слів; заміну фразеологізмів синонімічними або антонімічними словами; знаходження й виправлення помилок у вживанні фразеологізмів; визначення ролі фразеологізмів (зокрема й синонімічних, антонімічних) у художніх творах; використання фразеологізмів у мовленні.

Немає універсального прийому *семантизації фразеологізмів*. Їх багатоманіттю відповідає використання різних способів і прийомів семантизації. Вони застосовуються диференційовано з огляду на мету, вид мовленнєвої діяльності і труднощі засвоєння. Економні й ефективні такі прийоми семантизації як використання синонімів, лексичних еквівалентів, вільних словосполучень. Засто-

сування таких прийомів як добір синонімічних та антонімічних фразеологізмів має обмежені можливості й передбачає вказівку на ті компоненти смислової структури фразеологізму, що відрізняють його від відповідного синоніма, емоційно-смислове забарвлення, відтінки в значенні, сполучуваність, стилістичну характеристику.

Ефективні прийоми семантизації — розгорнуте стисле й доступне тлумачення фразеологізму, а також уведення в контекст (особливо в діалог), чому має передувати засвоєння компонентів фразеологізму.

Щоб правильно вживати фразеологізм, необхідно знати, як, з якими словами він може поєднуватися. Так, *час від часу* (іноді) сполучається з дієсловами *нагадувати, перечитувати, провідувати, навідуватися, зустрічатися*...; *з хвилини на хвилину* (дуже скоро) — *прийти, з'явитися, розпочатися*. Обмежену сполучуваність мають фразеологізми *на власні очі — бачити, побачити*; *на власні вуха — чути, почути*. *Своїми руками* можна тільки щось *робити — будувати, лагодити, садити* тощо. *Слово в слово* (без будь-яких змін, абсолютно точно) поєднується з дієсловами *повторити, переказати, списати, записати, відтворити.*

Нерідко труднощі слововживання спричинюють фразеологізми- пароніми. Вони включають однакові слова, які відрізняються значеннями, тому їх часто змішують. Це добре видно на прикладі фразеологізмів *язика проковтнув* і *язика проковтнеш*. Обидва містять дієслово проковтнути в різних формах і відрізняються значенням. *Язика проковтнув* використовується тільки щодо людини, яка замовкла, зовсім перестала говорити; *язика проковтнеш* означає найвищу оцінку і вживається лише якщо йдеться про дуже смачну їжу, наприклад: *Зазвичай дуже балакуча, жінка мовчала, ніби язика проковтнула. Мама приготувала такі смачні вареники з сиром, що язика проковтнеш.*

Змістом роботи над ***професійними словами*** є закріплення поняття *професійні слова*; сфер використання; способів позначення в лексикографічних джерелах; удосконалення вмінь знаходити зазначені слова в тлумачних словниках; з'ясовувати роль; використовувати у різних типах, стилях і жанрах мовлення. Зазначені знання і вміння закріплюються й удосконалюються в процесі виконання вправ на групування слів за вживаністю; визначення сфери використання професійних слів; знаходження й виправлення помилок на змішування професіоналізмів та загальновживаних слів; знаходження слів, що надають тексту науковості; знаходження професійних слів і з'ясування їх ролі в художній літературі.

У програмі акцентовано увагу на специфічній здатності здобувачів освіти послуговуватися ***лексикографічними джерелами***. Така увага спричинена зрослим потоком інформації, що потребує ключового вміння користуватися довідковими джерелами, та важливою роллю останніх у роботі будь-якого спеціаліста, потребою в збагаченні словникового запасу, постійній самокорекції мовлення здобувачів освіти, які опановують мову в діалектному й суржикомовному оточенні, а також неможливістю врахувати в підручнику специфіку відповідних помилок, а отже, передбачити системну роботу з їх запобігання.

Вміння працювати з довідковою лінгвістичною літературою має свою структуру. Вона охоплює знання типології словників; норм сучасної української літературної мови та варіативності норм; порушення норм, а також володіння раціональними прийомами читання довідкової літератури, пошуку й здобування потрібної інформації. На рівні навичок згадана структура включає: 1) знаходження й кваліфікацію мовного явища, що потребує звернення до словника («Що ми хочемо дізнатися про це слово?»); 2) використання довідкової літератури за призначенням (норми відбивають словники правильності); 3) зміну способу читання в роботі зі словником (переглядове, сканування, вивчальне, ознайомлювальне); 4) швидке орієнтування в структурі словникових статей словників різних видів і точне здобування потрібної інформації.

Цілеспрямована робота старшокласників з лексикографічними джерелами сприятиме осягненню ними української мови у найтонших відтінках її багатої палітри, відкриє необмежені можливості для проникнення в культуру народу-носія і формування однойменної компетентності. Основні зусилля педагогів мають бути спрямовані на те, щоб виховати у здобувачів освіти природну потребу і готовність постійно, упродовж життя, вивчати мову; уточнювати, поглиблювати й розширювати свої знання про неї; вигранювати мовлення; спонукати бережливо ставитися до мови і брати участь у її очищенні, удосконаленні, розвиткові й поширенні.

Однією з основних вимог компетентнісного підходу до навчання мови є опанування мовленнєвої діяльності у всіх її видах — аудіюванні, говорінні, читанні й письмі. Однак норма усно-літературної мови не завжди збігається **з** книжною, що підтверджується дослідженнями. Тому доцільно говорити про систему норм, специфіку їх реалізації в тому чи іншому функціональному різновиді мовлення. Розглядаючи з цього погляду мовний матеріал, необхідно мати на увазі, що теорія викладається згідно з книжно-писемною нормою.

Нормативність усно-літературного мовлення безпосередньо пов'язана з автоматичністю. Саме автоматичність відтворення у мовленні готових мовленнєвих рішень, прагнення мовця використовувати в подібних ситуаціях уже готові мовні форми значною мірою зміцнює нормативність усно-літературного мовлення.

З огляду на те що навчальний матеріал уже відібрано і сплановано в стандарті, у програмах і підручниках, діяльність учителя зводиться до уточнення прийомів і послідовності його введення у мовлення учнів з метою здійснення ними освітньої комунікативної діяльності безпосередньо на уроці.

Опрацювання лексичної норми доцільно розпочати з мотиваційної установки, де алгоритмізовано життєву потребу та значущість опанування здобувачами освіти відповідного матеріалу: *Опрацювавши розділ, ви* ***удосконалите*** *мистецтво володіння словом,* ***збагатите*** *словниковий запас,* ***розвинете*** *інтелект, краще* ***пізнáєте*** *світ за допомогою слів, бо вони є назвами всього, а також носіями знань, ідей;* ***навчитéся здобувати*** *повнішу інформацію, точніше* ***висловлювати думки*** *завдяки вправнішому вибору потрібного слова, правильному поєднанню слів, їх взаємозаміні, використанню синонімів,*

антонімів; ***сформуєте ставлення*** *до запозичень в українській мові;* ***вчитиметеся*** *уникати лексичних помилок, користуватися словниками,* ***удосконалите*** *своє мовлення.*

Робота із запобігання й усунення лексичних помилок в усному й писемному мовленні старшокласників має ґрунтуватися на здобутих та нових знаннях і сформованих стійких лексичних уміннях, перелік яких визначено чинною програмою.

Старшокласники мають усвідомлювати, що вибираючи найдоцільніше слово, слід враховувати не лише його семантику, лексичну й логічну сполучуваність, а й стилістичну належність і поєднуваність, експресивне забарвлення і сферу поширення з огляду на обмеженість уживання стилістично маркованої лексики. В іншому разі може виникнути стильова розбалансованість: *у президії* ***примостився*** *губернатор; з нового навчального року розпочинається* ***ера*** *освітньої реформи.*

З особливою обережністю слід підходити до слів обмеженої сфери використання, вживання яких має бути строго мотивоване спеціальним стилістичним завданням. Це просторічні слова, неологізми, застарілі слова, професіоналізми, діалектизми тощо.

Застосуванню здобутих знань та ефективному формуванню вмінь сприятиме розроблена система завдань і вправ, яка передбачатиме: привернення уваги до незнайомих слів та нових значень уже відомих, їх сполучень; з'ясування значень і доцільності вживання; користування словниками різних видів; аналіз будови слів і способів їх творення; добір спільнокореневих слів, синонімів, антонімів; розмежування омонімів; розрізнення паронімів; активізація у мовленні комунікативно значущих мовних одиниць, включення їх у словосполучення, речення, зв'язні висловлення — тексти; коментування їх використання; виявлення під час самоперевірки та взаєморецензування помилок, зокрема лексичних; з'ясування їх характеру, причин; усунення шляхом заміни слів, додавання нових, перебудови речень тощо.

Лексико-стилістичні вправи проводяться при вивченні розділу «Лексична норма» й роботі над збагаченням словника старшокласників і розвитком мовлення загалом. Здобувачі освіти удосконалюють здатність використовувати багатозначні слова в прямому й переносному значенні, синоніми, антоніми, пароніми, фразеологізми відповідно до ситуації й характеру висловлювання.

Лексична норма засвоюється через виконання вправ, що потребують таких дій: скласти речення з виділеним словом за зразком; доповнити речення (або заповнити пропуски в реченні) необхідними словами з довідки чи з пам'яті; використати в реченні синонім до виділеного слова; поставити запитання до висловлення, з'ясувавши значення нових слів тощо.

Лексико-семантичні вправи мають на меті збагачення словника учнів і створення умов для ширшого вибору й використання слів у мовленні. З допомогою цих вправ розвивається осмислення найтонших відтінків у значеннях слів і висловів, засвоюються різні варіанти поєднання слів, їх синоніміка, тематич-

не групування; відкриваються значеннєві (семантичні) можливості слів, їх асоціативні зв'язки.

Словниковий запас учнів бідний лексемами на позначення абстрактних понять. Це особливо помітно у сфері найменувань почуттів, емоцій та людських якостей. Безмірне багатство емоцій зазвичай зводиться до декількох повторюваних антонімів, таких як *щастя — нещастя, радість — печаль, любов — ненависть.*

Подібним словником, зведеним до надмірного спрощення та лексичної стагнації, користується більшість учнів закладів загальної середньої освіти. А в навчанні ще з початкової школи постійно стикаємося з ситуаціями, які породжують найрізноманітніші почуття. Учень, у чиєму активному словнику лише кілька слів, що позначають почуття, не може розказати про свої пригоди, реакції, про свій стан і настрій. Від нього марно чекати адекватної інтерпретації художніх текстів, особливо ліричних.

Збагачення досвіду й розвиток емоційного інтелекту здобувачів освіти потребує систематичної роботи над збагаченням їхнього мовлення лексикою, що позначає абстрактні й конкретні поняття, переживання, емоційні стани, а також почуття, ставлення, вольові характеристики людини, та їх поведінкової актуалізації.

Лексичне ядро роботи над збагаченням емоційного інтелекту здобувачів освіти доцільно поповнити такими словами як: *привітність, доброзичливість, вдячність, чуйність, уважність, милосердя, співчуття, легкість, довірливість, невимушеність, урівноваженість, активність, упевненість, наполегливість, енергійність, задоволення, захоплення, здивування, подив, радість, щастя, гордість, гідність, поступливість, поблажливість, непостійність, пасивність, байдужість, дріб'язковість, недовірливість, підозрілість, тривожність, побоювання, хвилювання, невпевненість, обережність, непосидючість, збудженість, млявість, конфліктність, сварка, іронія, обурення, образа, провина, сором, печаль, жаль, сум, смуток, переляк, зневіра, відчай, страх, паніка, відраза, огида, осуд, віра, надія* тощо.

Емоції в освітньому процесі активуються через спеціальні вправи на розвиток емоційного інтелекту, відповідне формулювання завдань, що спонукають виявити оцінне ставлення, стимулюють емоційну реакцію.

Емоційний інтелект природно розвивається під час роботи над нормативним використанням емоційно-експресивної лексики. Крім поняттєвого, вона має ще й емоційне та оцінне значення і слугує для вираження переживань, емоцій, позитивних, нейтральних або негативних оцінок, викликає певні уявлення й асоціації.

Позитивне емоційне тло створюють завдання змагального, ігрового характеру, зокрема бліц-турніри, квести тощо.

Крім спеціальних лексичних і фразеологічних вправ, для формування відповідних навичок пропонуються *вправи комплексного характеру.* Так, широко представлені в підручниках підстановочні (на заміну словоформ і конструкцій)

і трансформаційні (на їх зміну) вправи спрямовані одночасно і на формування лексичних навичок. Чимало словникових і фразеологічних завдань виконується у зв'язку з роботою над текстом. Ефективно зарекомендували себе завдання на семантизацію слів, синонімічну заміну, добір антонімів та ін.

Під час опрацювання норм сучасної української літературної мови досить ефективні *вправи на редагування.* Старшокласники усувають стилістичні недоліки, спричинені неточним слововживанням, невиразністю, збідненістю мовлення тощо. Самостійному виконанню таких вправ має передувати колективне редагування, а залучення словників підвищить ефективність такої роботи. Речення з невдало вжитими словами до завдань на редагування слід добирати так, щоб вони містили дидактично прораховані помилки, типові для мовлення старшокласників. З цією метою успішно використовують речення з ненавмисно допущеними лексичними помилками.

Опрацювання лексичної норми на засадах компетентнісного підходу доцільно здійснювати на основі ***роботи з текстом***, зміст якого відбиває суть відповідної компетентності і який наочно ілюструє, уконтекстнює літературну норму, дає змогу відстежити, проаналізувати, відпрацювати й засвоїти нормативне вживання слова у його природному оточенні, у функціонуванні в писемному мовленні з виходом в усномовленнєву практику. Змістовний текст, у якому порушено цікаву значущу проблему, зазвичай слугує імпульсом для організації проєктної діяльності здобувачів освіти. Так, під час опрацювання нормативного використання слів іншомовного походження доцільно організувати роботу над текстом із виходом на проєктну діяльність.

Вправа 1. І. Ви — колектив редакції всеукраїнської газети *(*придумайте назву*)*. Вам надійшов лист від читача. Ознайомтеся з його змістом. З'ясуйте:

1. Що турбує дописувача?
2. Чи потребує запозичень українська мова? Якщо так, — якою мірою? Обґрунтуйте свою думку; наведіть приклади.

ІІ. Висловіть згоду або незгоду з думкою автора. Свою думку обґрунтуйте.

ІІІ. Оприлюдніть перед класом позицію редакції та окремі думки, що не збігаються з думкою колективу.

ЯКОЮ МОВОЮ СПІЛКУЄМОСЬ?

Мені не до вподоби, що в чисту течію українського літературного струмка потрапляє бруд. Маю на увазі нові слова, вигадані невідь-ким і для чого.

Почалося все з *гелікоптера, небосяга, катедри, етера, ирію* та *иржі*. Комусь із тодішніх «світил» від науки чомусь не сподобалися *вертоліт, хмарочос, кафедра, ефір, вирій, іржа*.

Замість споконвічних звичних слів у солов'їній також з'явилися «прибу́льці». Так, *посередника* замінили на *маклера, брокера, дилера, ріелтора*; *керуючий* став *менеджером, управління* перейменували на *департаменти, міську раду* почали називати *мерією,* а її голову — *мером*. Верховна Рада перетворилася на *парламент*, а замість голови у ній з'явився *спікер*… Замість слів *з'їзд, збо-*

ри, нарада вигадали *форуми* і *саміти*. *Зовнішність, авторитет, повага* стали *іміджем*… *Вистава* перетворилася на *шоу*. Скрізь уже тільки й чуєш: *шопінг, кастинг, тендер*. На телебаченні з'явилися *онлайн, чистопews, live.* Квартира стала *пентхаусом,* крамниця — *маркетом,* їжа — *фастфудом, вихідні — уїкендом, контора — офісом*, *договір — контрактом* та ін.

Українська мова пересипана іншомовною половою. Це викликає занепокоєння.

Де наші патріотизм, гордість і культура?

Де чиста українська мова? *(за В. Клепацьким).*

Відтерміноване завдання. Вправа 2. Підготуйтеся провести круглий стіл на тему: *«І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» (Т. Шевченко).* Уявіть, що ви — відомі мовознавці. Розділіться на прибічників висловленої в листі із вправи 1 позиції та незгодних із нею. Виробіть і надайте письмово пропозиції, як упорядкувати використання слів іншомовного походження в українській літературній мові.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Н. В. Порушення лексичних норм та шляхи запобігання їх в українському мовленні старшокласників. *Українська мова і література в школі.* 2018. №4. С. 16—21.
2. Словник сучасної української мови та сленгу обрав слово року. URL : https://bykvu.com/ua/bukvy/slovar-sovremennogo-ukrainskogo-jazyka-i-slenga-vybral-slovo-goda/
3. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. Т.1 Київ: Рад.школа, 1976. 654 с.
4. Українська мова: 10-11 класи. Рівень стандарту / Голуб Н. Б., Котусенко О. Ю., Горошкіна О. М.,Новосьолова В. І.,Романенко Ю. О., Кондесюк Т. В., Король О. М., Тарасенко О. О., Сергєєва Н. В., (Наказ МОН України №1407 від 23. 10. 2017 р.). URL : http://undip.org.ua/upload/iblock/0a4/navchal%60na-programa.-ukr.mova._10_11._riven_standartu.pdf

§2.3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ УЧНЯМИ ЛІЦЕЮ ОРФОЕПІЧНОЇ НОРМИ

Сьогодні зростає увага до культури усного та писемного мовлення. Розмовляти добірною українською мовою стає престижно, приходить розуміння того, що досконале знання мови — показник освіченої особистості. Відтак особливої значущості набуває проблема мовленнєвої культури учнів, яку доцільно вдосконалювати в процесі шкільного навчання.

Нормативна вимова має велике суспільне значення: вона підвищує загальний рівень культури і полегшує процес спілкування. Адже відхилення від літературної вимови перешкоджує взаєморозумінню між мовцями, відвертає увагу слухача, однак, як засвідчують спостереження, у мовленні старшокласників трапляються відхилення від орфоепічної норми спричинені впливом іншої мови, діалектним оточенням.

Орфоепічна норма — це закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти у вимові, які найповніше і найкраще виконують свою суспільну роль. Норми виробляються всією мовною практикою суспільства, обґрун-

товуються науково й узаконюються відповідними актами. Орфоепічна норма охоплює насамперед вимову звуків у різних позиціях, у сполученнях з іншими звуками, у граматичних формах, групах слів та окремих словах. Крім цього, вона передбачає і норми наголошування слів та інтонацію.

Чинною програмою не передбачено спеціальних годин на ознайомлення з орфоепічною нормою, тож вправи на вдосконалення орфоепічних умінь мають стати обов'язковим складником навчання української мови. Аналіз змісту чинних підручників переконує, що не завжди в них акцентовано на «помилконебезпечних» для учнів місцях. Орфоепічні словники теж не містять слів, що введені в активний обіг останнім часом, тож учні почасти сприймають те чи те слово з неправильним наголосом. На жаль, сьогодні не можна говорити про суворе дотримання норм сучасної української літературної мови на телебаченні, у соціальних мережах. До того ж у процесі спілкування вони почасти чують неправильні варіанти наголошування слів, а згодом і самі починають вимовляти деякі слова неправильно.

Отже, зростає роль учителя, місія якого полягає у формуванні стійких орфоепічних умінь учнів, а також ціннісного ставлення до мови як «енергії», «діяльності», «духовної сили». Особливої уваги вчителів потребує засвоєння норм наголошування (акцентологічних), оскільки в учнів виникають проблеми з правильним уживанням наголосу. Складником уроку може бути орфоепічний тренінг (практикум), завдання якого полягає в тому, щоб привчати старшокласників правильно вимовляти слова, у яких вони часто припускаються помилок (*спина, фольга*, *чотирнадцять, олень* тощо).

О. Сербенська зазначає: «Через аудіовізуальні засоби люди, особливо діти, підсвідомо засвоюють манеру розмовляти; радіо- і телемовлення передають їм певний мовленнєвий досвід, впливають на рівень розвитку мовленнєвих умінь» [3, с. 15]. Важливо залучати учнів до спостережень над вимовою, що дає змогу визначити типові помилки. Практика й результати експериментальних досліджень відділу навчання української мови та літератури засвідчили ефективність прийомів текстового аналізу, спостереження над усним мовленням. Значний потенціал містить прослуховування й аналіз аудіотекстів, перегляд відеороликів. Наприклад:

Вправа 1. І. Прослухайте уривок з роману Л. Костенко «Берестечко» (5 хвилин) за покликанням https://www.youtube.com/watch?v=m1A5OHWtLdw

ІІ. Проаналізуйте, як диктор дотримується орфоепічної норми. Відповідь проілюструйте виписаними впродовж прослуховування прикладами.

На жаль, учитель не може приділити багато часу прослуховуванню уривків у межах уроку, але учні вдома можуть прослухати значно більші уривки й виконати цікаві завдання. Наприклад:

Вправа 2. І. Прослухайте уривок з твору Ф. Кафки «Перевтілення» за покликанням https://www.youtube.com/watch?v=uvW3_xZvHmo.

ІІ. 1.Зверніть увагу на вимову слів *звичка, недочуває, подушка, човгаючи, надто.*

2. Запам'ятайте наголошення слів *спина, грошей, засвербів*, *випадку, старанно.*

Вправа 3. І. Прочитайте текст. Яку думку закладено в ньому?

Франц Кафка (1883—1924), який ніколи не одружувався і не мав дітей, гуляв Берлінським парком Стегліц у віці 40 років, коли побачив маленьку дівчинку, яка невтішно плакала, бо загубила улюблену ляльку. Вони з Кафкою довго й марно шукали згубу. Франц запропонував їй зустрітися завтра, щоб іще раз усе добре обшукати.

Наступного дня, коли вони так і не знайшли її, Кафка дав дівчинці лист, «написаний лялькою», в якому було сказано: «Будь ласка, не плач. Я вирушила в подорож, щоб побачити світ. Обіцяю тобі писати про всі свої пригоди».

Так розпочалася історія, що тривала до кінця життя Кафки…

Під час зустрічей він читав їй старанно складені листи про пригоди улюбленої ляльки, яку дівчинка вважала чарівною. Одного разу Кафка прочитав їй лист, за сюжетом якого лялька повернулася до Берліна, а потім дав їй ляльку, яку купив.

«Вона зовсім не схожа на мою ляльку» — сказала дівчинка. Кафка дав їй ще один лист, у якому було сказано: «Мої подорожі змінили мене». Дівчинка обійняла нову ляльку і понесла її додому.

Через рік Кафка помер…

Пройшло кілька років, і доросла вже дівчина знайшла лист у непомітному сховку в ляльці. Невеликий лист, підписаний Кафкою: «Все, що ти любиш, напевно буде втрачено, але, зрештою, любов повернеться в інший спосіб» (З Інтернету).

ІІ. Прокоментуйте (5-7 речень) слова: *Все, що ти любиш, напевно буде втрачено, але, зрештою, любов повернеться в інший спосіб.*

Таким чином реалізуються міжпредметні зв'язки з українською та зарубіжною літературою.

Особливу роль має аналіз відеороликів, оскільки дає змогу учням не тільки проаналізувати дотримання мовцями орфоепічної норми, а й виявити ефективність риторичних прийомів, використання вербальних і невербальних засобів мовлення. Наприклад:

Вправа 4. І. Перегляньте відеролик з виступом Івана Малковича з нагоди вручення Національної премії імені Тараса Шевченка 2017 року за покликанням https://www.youtube.com/watch?v=pY5GmIBLlTw

ІІ. 1.Проаналізуйте виступ щодо дотримання орфоепічної норми.

2. Проаналізуйте структуру виступу, використані мовні засоби.
3. Яка основна думка виступу?

Вправа 5. І. Перегляньте уривок з фільму про Івана Марчука «Я розмалюю небо» за покликанням https://www.youtube.com/watch?v=CIH20Ct5GbQ

ІІ. 1. 2007 року художник увійшов до списку 100 видатних геніїв сучасності, складеного міжнародною консалтинговою компанією Creator Synectics. Що ви знаєте про Івана Марчука як художника? Назвіть його роботи.

2. Розгляньте репродукцію картини «Ніч» Івана Марчука. Яке враження вона справила на вас? Розкажіть про це.
3. Сам автор оригінальну техніку, якою пише картини, назвав «пльонтанізм» (від плести), адже лінії на його картинах нагадують нитки, які ніби переплітаються між собою. Перевірте, чи є це слово в словниках. До яких словників ви звернетеся?
4. Чи погоджуєтеся ви із словами художника: «Я завжди заздрив поетам. Він узяв клаптик паперу, їде в трамваї — і вже працює. А художник — то ціла індустрія. Якби в мене було більше місця, то фарби не в банках, а в відрах стояли б. Я розливав би їх і в них качався. У мені надто багато експресіонізму, який нікуди діти».
5. Художник вважає: «Моя найбільша мрія — не бачити нещасних людей. Я хочу, щоб у цій країні всі були привітні й задоволені». Розкажіть, як можна цього досягнути. Що ви можете зробити, щоб у вашій родині всі були «привітними й задоволеними»? Розкажіть про свою найбільшу мрію.
6. Відомий експерт з особистісного розвитку І. Пінтосевич вважає, що всі мрії перебувають за межами зони комфорту. Як ви гадаєте, чому?
7. Складіть свою карту мрій як кросенс (кросенс — це прийом візуалізації матеріалу).

Кросенс складають із дев'яти картинок, які розташовують так, що кожна з них має зв'язок із попередньою та з наступною. Центральна поєднує за змістом кілька картинок. Завдання учня полягає в тому, щоб знайти асоціативні зв'язки між сусідніми картинками. Центральною картинкою є п'ята, що розташовується в центрі. Читати кросенс можна з будь-якої картинки в будь якому напрямку.

1 2 3
4 5 6
7 8 9

Будь-яке з цих завдань може бути використане як на уроках, так і для домашнього завдання учнів.

Оскільки складним для учнів є український наголос, засвоєнню акцентологічної норми доцільно приділяти час на уроках української мови, щоб учитель міг виправити учнів, скоригувати їхні дії. Наведемо приклади вправ для учнів 10-11 класів, які можна використати на уроках.

Вправа 6. Поставте наголос у поданих словах. Чим спричинені помилки в наголошуванні цих слів?

Дрова, загадка, лате, випадок, слабий, старий, черкати, черствий, сімдесят, пурхати, сердити, кропива, котрий, курятина, кухонний, товпитися, колесо, Коваль, кидати, обруч, жалюзі, щипці.

Далі можна поділити клас на групи. Завдання кожній групі — скласти текст з одним словом, використовуючи його якомога більше разів. Наведемо уривок складеного учнями тексту:

Мабуть, сьогодні важко знайти людину, яка нічого не чула б про жалюзі. Жалюзі подобається всім. Улітку жалюзі приховує кімнату чи офіс від яскравого сонця…

Тексти можна оцінювати як з формальної позиції (кількість уживання складних для наголошування слів), так і з творчої (ураховувалася оригінальність).

Доцільним є завдання для груп скласти вірші, які дадуть змогу запам'ятати правильне наголошування тих чи тих слів (можна з переліку рекомендованих до ЗНО). Якщо така робота виявиться успішною, можна продовжити її як проєктну діяльність учнів, у процесі якої вони укладають поетичну збірку «Наголошуй правильно», до якої входитимуть складені учнями вірші. Наприклад:

В**и**падок з мовлення вже випав,
А в**и**падок таки зостався.
Хлопчак очицями покліпав,
Збагнув, в чім річ, і розсміявся.
Якщо почути таке в**и**пало,
Запам'ятаймо про всяк в**и**падок.

В.Маснюк

Вправа 7. Прочитайте. З'ясуйте лексичне значення слів іншомовного походження. Що, на вашу думку, треба зробити, щоб запам'ятати наголос у словах?

Годжі, патерни, фейсбук, псевдонім, сантиметр, дуплекс, індустрія, каталог, маркетинг, фольга, форзац.

Вправа 8. І. Утворіть від поданих слів вищий ступінь порівняння прикметників за допомогою суфікса *-іш-*. Поставте наголос. Яку закономірність щодо наголосу ви помітили?

Веселий, теплий, добрий, розумний, смачний, зелений, сумний, гіркий, жовтий, говіркий, синій, вразливий, сміливий.

ІІ. Підготуйте мультимедійну презентацію «Уникаймо помилок у наголошуванні».

Вправа 9. Пригадайте особливості українського наголосу. Від поданих слів утворіть нові слова чи нові форми так, щоб наголос перемістився на інший склад.

Автор, текст, численний, фах, жити, шелестіти, осінь, затихнути, серце, ластівка, школа.

Вправа 10. Прочитайте слова вголос, спочатку з наголосом на першому складі, а потім — на другому. Вкажіть відмінність у значенні слів. Складіть і запишіть словосполучення з цими словами.

Зразок. *Надворі тепло; тепло дружніх сердець.*

Батьків, замок, води, брати, ніяк, бігом, білка, атлас, сушу, гірка, обід, ніде, ірис, терен, шкода.

Вправа 11. Прочитайте дієслова з наголосом на різних складах. Яка роль наголосу в утворенні видових пар дієслів?

Розс**и**пати — розсип**а**ти; нас**и**пати — насип**а**ти; відр**і**зати — відріз**а**ти; розк**и**дати — розкид**а**ти.

III. Порівняйте свої записи із відповідними статтями зі словника епітетів, у якому подано понад 100 слів.

Вправа 12. І. Прочитайте виразно вірш, дотримуючись орфоепічної норми.

Осінній дощ, мов доторки до клавіш…
Об темні шибки дзенькає кришталь,
Листки беріз, мов зорі золотаві,
Вплелись в легку посріблену вуаль.
Сльозяться вікна. Сяєво лимонне
В кімнатну тишу сіють ліхтарі,
Сріблястих крапель соло монотонне
Періщить листя яблунь у дворі.
По черепиці бісером стакато —
Ох, ці невтішні осені плачі!..
Журлива липа тулиться до хати,
Крізь вікна ловить відлиски свічі.
Ридає небо вперто, мов на збитки,
По склу стікають струмені води,
І під дощем, промокнувши до нитки,
Самотня ніч на гойдалці сидить.

Н. Данилюк.

ІІ. 1.Що можна «побачити» і «почути» з тексту? Усно опишіть картини, які постали у вашій уяві.

2. Якби ви були художником, яку ілюстрацію намалювали б до вірша? Які кольори використали б? Запишіть 3-4 складні прикметники на позначення кольору, поясніть особливості їх написання.
3. Знайдіть у тексті метафори. Які аналогії бере авторка за основу метафор?
4. Які емоції викликає у вас вірш? Який графічний символ (емодзі) ви використали б для передачі своїх емоцій?

Під час опанування риторичних відомостей доцільно застосовувати специфічні прийоми — мовленнєву розминку, орфоепічну зарядку, імпровізаційні завдання. Мовленнєва розминка вчить правильно володіти голосовим апаратом, може містити різні вправи: дихальні, інтонаційні, артикуляційні тощо, призначення яких полягає в тому, щоб зробити більш гнучкими мовленнєві механізми, що керують інтонацією, привчити учнів до швидкої зміни темпу, тону, гучності мовлення, що дуже важливо в усному спілкуванні.

Продуктивними вважаємо аналітичні, репродуктивні і творчі вправи, що відкривають можливості для формування в учнів не тільки орфоепічних, а й мовленнєвих умінь, спрямованих на аналітико-синтетичну діяльність: аналіз тексту, створення власного на основі запропонованого, поширення вихідного тексту, заміна окремих текстових фрагментів, моделювання ситуацій тощо.

Вправа 13. Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічної норми. Чи поділяєте ви думки автора тексту? Складіть поради для тренування й збереження голосу.

Голос — це найдосконаліший інструмент, який потребує турботливого ставлення. Берегти й зміцнювати його доцільно вправами, тренуваннями, дотриманням температурного режиму.

При палінні, як і при перепадах температури води, голосові зв'язки потовщуються, що значно ускладнює дихання, а це негативно відбивається на якості голосу. Збільшення чи розбухання голосових зв'язок, що призводить до їх незмикання, коли щілина між двома ніжними смужками так розширюється, що вони перестають торкатись одна одної, призводить до того, що людина позбавляється звучання голосу.

Голос грубий, глухий чи писклявий дратує слухачів, гальмує процес сприйняття змісту мовлення. Втрата голосу призводить до дискомфорту і дисгармонії мовця і слухачів, створює безвихідну ситуацію.

Голос — це не тільки провідний елемент процесу спілкування — мовлення, а й інструмент самовираження особистості, ілюстрації власного іміджу, відповідний чинник формування громадської думки про людину.

Знайти «свій голос», свій найприємніший тембр (забарвлення) звучання і утримувати його якнайтриваліший час — завдання нелегке, а результат його — корисний і приємний.

Неякісне харчування, зловживання цигарками, часте підвищення голосу псують голос. Мовець повинен шукати спосіб, який створював би враження про його високу загальну особистісну культуру, привертав би увагу, симпатію, бажання слухати його.

Говоріть до себе (про себе) з повагою, з любов'ю, обережно, наче ви звертаєтесь до високої особи, від якої залежить стан здоров'я і добробут (За В. Пасинок).

Вправа 14. Прочитайте скоромовки, навчіться вимовляти їх на одному видиху 5-7 разів ритмічно, зберігаючи чітку напружену (повну) вимову. Наведіть власні приклади скоромовок.

Босий хлопець сіно косить, роса росить ноги босі.

Ворона проворонила вороненя.

Годувала ґава ґавенят на ґанку, готувала в горщику гарну запіканку.

Дзижчить над житом жвавий жук, бо жовтий він вдягнув кожух.

Пильно поле пильнували, перепелів полювали.

Чом чорне чорнило чорнить чорний рядок?

Вправа 15. Проаналізуйте мовлення дикторів і ведучих програм на радіо, телебаченні щодо дотримання орфоепічної норми.

Вправа 16. І. Ознайомтеся з порадами українських письменниць Оксани Забужко і Лариси Денисенко. Як можна застосувати їіні рекомендації для вдосконалення орфоепічної норми?

1. Слідкуйте, як розмовляють люди, запам'ятовуйте смачні слівця й звороти. Працюйте зі словниками. Стежте за мовою улюблених авторів/перекладачів (ідеальний «мовний воркшоп» — це перекладати улюблених самому, хай навіть тільки для себе) (О. Забужко).
2. Моїм письменницьким завданням є вслуховуватися в розмови людей. Я живу діалогами тих, кого випадково зустрічаю у місті. Почутті слова для мене — наче делікатеси. Хтось ловить сни, а я — живе мовлення! (за Л. Денисенко).

ІІ. 1. Як ви розумієте вислів *смачні слівця й звороти?* Чому, на вашу думку, слова порівнюють з делікатесами? Відповідь проілюструйте прикладами.

2. Чи стежите ви за мовленням інших людей? Яким чином?
3. Як впливає на слухачів порушення орфоепічної норми мовцем?

Вправа 17. Уявіть, що зустрілися троє друзів. Один — відмінник, який завжди все робить своєчасно, любить читати; другий — скрізь запізнюється, іноді забуває виконати домашні завдання, любить спорт, особливо футбол; третій — знає кілька іноземних мов, любить подорожувати, має унікальне почуття гумору.

Змоделюйте діалог друзів, використовуючи вербальні й невербальні засоби спілкування, щоб ваші однокласники змогли визначити персонажів. Дотримуйтеся орфоепічної норми.

Отже, удосконалення орфоепічних умінь учнів потребує від учителя врахування загальнодидактичних принципів науковості, системності й послідовності, доступності, зв'язку теорії з практикою. Систему роботи доцільно будувати на засадах компетентнісного підходу, що сприяє формуванню у старшокласників високого рівня культури усного мовлення, ціннісного ставлення до мови, її норм, засвоєнню особистісно значущих відомостей. Важливо системно залучати учнів до самостійної творчої діяльності.

Список використаних джерел

1. Караман С. О., Караман О. В. Орфоепічний тренінг. Фонетика. Орфоепія. Орфографія. Графіка. Стилістика. Риторика. Завдання і вправи: Навчальний посібник. 3-тє видання перероб. і доп. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. 184 с.
2. Пиши стильно: практичні вправи, поради, теорія /упоряд. Litosvita. Київ : Пабулум, 2017. 240 с.
3. Сербенська О. А. Культура усного мовлення : практикум. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 216 с.
4. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) : [монографія]. Вид. 3-тє, доп. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 332 с.

§2.4. НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ НАБУТТЯ ОРФОГРАФІЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ УЧНЯМИ ЛІЦЕЮ

Дотримання орфографічної норми є одним із найважливіших показників загальнокультурного рівня людини. Питання про шляхи й засоби піднесення орфографічної грамотності учнів завжди перебувають у центрі уваги науковців і вчителів. На різних часових відтинках проблему підвищення орфографічної грамотності досліджували психологи М. Богоявленський, С. Жуйков, методисти Н. Алгазіна, М. Баранов, М. Бернадський, Н. Бондаренко, М. Вашуленко, В. Горбачук, О. Горошкіна, Т. Донченко, О. Караман, Г. Козачук, Л. Попова, Л. Райська, І. Хом'як, Н. Шкуратяна, С. Яворська та ін., однак проблема не втрачає своєї актуальності. Викладачі закладів вищої освіти, проводячи діагностичні зрізи знань першокурсників, щороку констатують низький рівень їхньої орфографічної й пунктуаційної грамотності.

Вивчення статистичних даних основної сесії ЗНО, оприлюднених Українським центром оцінювання якості освіти, переконує, що випускники «стикалися з певними труднощами саме під час виконання практичних завдань, що потребували застосування здобутих знань, умінь і навичок у нових ситуаціях» [3, с. 37]. Попри те що «Учасники тестування найбільш успішно виконали завдання з орфографії (5, 7, 12), з морфології (10, 15, 19), з лексики та фразеології (3, 8, 18, 24), складність зазначених завдань коливається від 47,6 % до 53,1 %. Щоправда, завдання 14 з орфографії (правопис складних слів, зокрема й з іншомовними частинами) виявилося складним через необхідність знання значної кількості винятків (складність — 22,1 %)».

Викликає занепокоєння й той факт, що «мовленнєву вправність власних висловлень здебільшого оцінено в 0 або 1 бал із 4 можливих, що свідчить про доволі низький рівень опанування орфографічних, пунктуаційних, лексичних, граматичних і стилістичних норм української мови» [4, с. 37].

Спілкування з учителями-словесниками, власний досвід роботи зі старшокласниками, аналіз учнівських письмових робіт засвідчує: типовими є помилки, що стосуються написання власних назв, слів іншомовного походження, складних слів тощо. Кожному вчителеві доводилося спостерігати ситуацію: учень правила знає, а грамотно писати не вміє. Отже, існує розрив між знаннями, уміннями й навичками учнів. У попередніх публікаціях ми проаналізували причини такого стану [4].

Для формування орфографічних умінь учнів доцільно систематично залучати учнів до виконання вправ. До таких належать: пошук орфографічної помилки в окремому слові (словах), словосполученнях, реченнях, текстах, запропонованих учителем або поданих у підручнику, посібнику; самостійний пошук учнями помилок у текстах різної жанрово-стильової належності. Якщо це текст, запропонований учителем, доцільно позначити кількість помилок, які учні повинні знайти. У старших класах можуть бути помилки на різні орфограми й пунктограми. У цьому разі обов'язково потрібно давати учням правильний текст для перевірки результатів виконання вправи.

У старших класах вчителі здебільшого вдаються до комплексного повторення орфографії, залучаючи учнів до повторення різних орфограм, наприклад:

Вправа 1. І. Набираючи текст, оператор комп'ютерного набору поспішав і припустився 11 орфографічних помилок. Виправте їх.

Що дня кожен із нас постає перед вибором, малим чи великим, де зказати «так» одному варіантові означає сказати «ні» іншим. Тільки кажучі «ні» вимогам, що конкурують за ваш час та енергію, можна створити у своєму житті простір для «так», для людей та діяльності, які справді найбільше важать для вас. Ось такий пародоксальний секрет: неможна щиро сказати «так, поки щиро нескажеш «ні».

Я засвоїв цей урок на початку своєї карьєри від знаного й надзвичайно успішного інвестору Воррена Баффета. Одного разу за сніданком він зізнався, що його сикрет накопиченя статків полягає в здатності казати «ні». «Цілий день я сижу й периглядаю інвестиційні пропозиції. Я кажу «Ні, ні, ні, ні, ні, ні» — аж поки не побачу саме те, що шукаю. І тоді я кажу «так». Усе, що від мене вимагається, — сказати «так» кілька разів в житті. Так я й надбав свої статки». Кожне важливе «так» вимагає тисячі «ні».

Ні — ключове слово для визначення стратегічного фокуса (За В. Юрі).

ІІ. Чи доводилося вам комусь говорити «ні»? Пригадайте свій емоційний стан.

ІІІ. Розкажіть, від чого вам доведеться відмовитися, тобто сказати «ні» задля успішного складання ЗНО. зняти!!!

Вправа 2. Складіть перелік (5-7 позицій) ваших улюблених книг, фільмів (серіалів). Розкажіть, які теми порушено в них. Прокоментуйте орфограми в назвах.

Сьогодні ми повинні обов'язково брати до уваги й зміни в правописі, що відбулися 2019 року. У цьому контексті особлива роль належить вправам, що спрямовані на засвоєння учнями новітніх правописних змін, наприклад, вправа 3.

Вправа 3. До редакції надійшла стаття, але вона не була оприлюднена до того, як відбулися зміни в правописі. Допоможіть привести уривок зі статті у відповідність до цих змін.

На уроках української мови десятикласники розробили проект середньої тривалості „Мікрорайон моєї мрії», під час якого учні запропонували власні варіанти для перейменування вулиць, кварталів свого мікрорайону. Цікаві назви отримали крамниці, клуби, бібліотеки, розташовані в межах мікрорайону. Пропонуючи назви, учні враховували особливості розташування кварталу, наявність зелених масивів тощо.

Усі десятикласники були активними під час роботи над проектом, вони виявили вміння працювати з літературою.

Важливою є робота учнів з текстовим матеріалом, що дає змогу повторити комплекс орфограм і пунктограм.

Доцільно перед написанням диктанту виокремити традиційно важкі для учнів орфограми, щоб акцентувати на них увагу учнів.

Так, перед написанням диктанту «Притча про істину» доцільно повторити правила написання префіксів, закінчень іменників ІІ відміни в родовому відмінку, прислівників разом тощо.

Давним-давно жив на світі юнак, який шукав істину. Хтось підказав йому, що високо в горах є печера, а в ній — глибокий колодязь. Мудрі люди порадили юнакові: «Запитай запитай у колодязя, в чому істина, і він розповість тобі про це». Хлопець знайшов колодязь і поставив своє запитання. Відповідь була такою: «Іди на площу у своєму селищі. Там знайдеш те, що шукаєш». Сповнений надій, юнак пішов на площу і побачив там три маленькі крамниці. В одній продавали бруски металу, в іншій — дерева, а у третій — тонкий дріт. Юнак не зрозумів, як це пов'язано з розкриттям істини. Розчарований, повернув до колодязя за поясненням, але звідти доносилась тільки луна. Згодом спогади про поради колодязя розвіялися, а юнак продовжував пошуки істини. Одного разу, у місячну ніч, він почув чудову музику. Хтось натхненно грав на гітарі. Юнак захотів наблизитися і дізнатися, як народжуються ці звуки. Він підійшов до виконавця, подивився на його пальці, що танцювали на струнах, в потім почав розглядати гітару. І тоді несподівано його осяяло відкриття: інструмент був виготовлений з тонких дротиків — струн, металу й дерева, таких самих, які він бачив у крамницях, але не надав їм ніякого значення. Тепер він зрозумів послання колодязя: нам уже все дано, що потрібно. Завдання лише в тому, щоб зібрати все докупи й використати за призначенням (З Інтернету).

Після написання диктанту можна запропонувати низку завдань задля комплексного повторення й систематизації вивченого матеріалу:

1. Визначте основну думку тексту.
2. Знайдіть у тексті 3-4 слова, у яких звуків більше, ніж букв (І варіант), букв більше, ніж звуків (ІІ варіант).
3. Доведіть, що чергування у-в, і-й — засіб милозвучності української мови.
4. Якими словами з тексту можна проілюструвати правопис префіксів?
5. Знайдіть у тексті слова, ужиті в переносному значенні. З якою метою їх використано?
6. Знайдіть у тексті займенники, визначте їх розряди.

Звичайно, учитель може використовувати не всі завдання для фронтальної роботи в класі, частину з них можна запропонувати для індивідуального виконання.

Важливо застосовувати тексти, що мають пізнавальне значення, умотивовують вивчення орфографії і пунктуації – навчальні диктанти інформативної дії (термін О. Дорошенка). На думку дослідника, «такі диктанти виправдані психологічно, бо збуджують інтерес в учнів новою для них інформацією, що вміщена в самому тексті навчального диктанту» [3]. Практика переконує, що застосування таких диктантів дає позитивні результати. Аналізуючи зміст диктанту, вчителеві не варто вдаватися до моралізаторства (писати грамотно дуже важливо тощо), оскільки ця думка закладена в самому тексті, і учні усвідомлюють її самостійно.

У піднесенні грамотності учнів особливу роль відіграє робота з орфографічним словником (друкованим чи електронним). Вона дає змогу запам'ятовувати слова, написання яких викликає в учнів утруднення; сприяє формуванню в них усвідомленого ставлення до оволодіння орфографією. Наведемо приклади вправ, що передбачають роботу зі словниками.

Вправа 4. Випишіть з орфографічного словника 10-15 слів, написання яких викликає труднощі. Розташуйте їх в алфавітному порядку. Поясніть правопис.

Вправа 5. Випишіть зі словника 10-15 слів із префіксами пре-, при-. На що вказують ці префікси?

Словник доцільно використовувати як допоміжний засіб у процесі виконання вправ, наприклад: *Із зазначених сторінок Орфографічного словника випишіть слова з певною орфограмою і з'ясуйте їх правопис: слова з префіксами роз-, без-, з-, с-; прислівники, що пишуться разом (навшпиньки, надвоє)* тощо. Логічним продовженням цієї роботи може бути складання речень або текстів із виписаними словами.

Систематична робота зі словниками на уроках української мови підвищує рівень знань учнів, збагачує їхній лексичний запас, викликає стійкий інтерес до предмета.

Ефективним видом роботи на уроках української мови є *словникові диктанти*, що поряд із загальновживаною лексикою можуть містити й слова-терміни з загальноосвітніх і профільних дисциплін задля збагачення словникового запасу учнів, наприклад із математики: а*бсциса, аксіома, аргумент, біном, бісектриса, варіант, діагональ, еліпс, квадрат, координати, коефіцієнт, логарифм, медіана, мінімум, система, симетрія, теорема, трапеція;* з хімії: *класифікація, індикатор, нейтралізація, гідроксид, розчин, електроліти, дисоціація, силікати, парафін, дифузія, нітрат, оксид, гідроліз, ацетилцелюлоза, окислення, кристалічні ґратки.*

Наведемо приклади словникових диктантів на різні орфограми.

Вправа 6. І. Розподіліть слова на дві колонки: до першої з буквосполученням **йо,** до другої **—** з буквосполученням **ьо.**

Підйом, мальовничий, майоліка, зйомка, йорж, курйоз, йод, район, бульйон, Ковальов, майор, гайок, прийом, знайомий, серйозно, льох, бойовий, майорІти, льон, медальйон, каньйон, компаньйон, Соловйов, Андрійович, мільйон, Линьов, батальйон, майонез, трьох, синього, сьомого, майор, п'ятьох, у нього, сьогодні, ранньої, кольори, мужньо, льодовик, працьовитий, схвильований, синьоокий, багатьох, сльоза, дзьоб, бадьорий, цього, пеньок, пацьорки.

ІІ. 1. На матеріалі вправи складіть таблицю «Написання слів із буквосполученнями **йо, ьо».**

2. Чи є в переліку слова, значення яких вам невідоме? Зверніться до тлумачного словника. Запишіть тлумачення до робочого зошита.

Вправа 7. Запишіть слова. Установіть, для повторення якої орфограми вони дібрані. Поясніть особливості вимови й написання виділених слів.

Ірпінський, волинський, гавань, сільський, біль, хлопець, ковальський, **сміються,** читальня, донецький, кінець, ходять, лось, сіль, тюль, ковальський, доньці, херсонський, близькість, людськість, Наталці, **Уманщина**; **громадянський**, освітянський, губилась, **мудрість**, полюбивсь, мабуть, кілька, тоненький, говорять, тьмяний, глянь, лебідь, долонька, двадцять, український, ожеледь, гордість, військо, редька, червень, сміливість, їдальня, учитель, міський, крапелька, жаский, ковзкий, плаский ситець, хтось, мить, татусь, шарудить, боєць, **футбольний,** папороть, **Ігорьович.**

Вправа 8. І. Мирослав Дочинець пише: «Які запашні слова в нашій мові! Де їх брати? Читай! Ковтай вітаміни від геніїв. Ходи словниками, як затишними коридорами..». Як ви розумієте ці слова? Значення яких слів ви будете з'ясовувати за словником?

ІІ. Запишіть слова. Які з них належать до власне українських, які — до іншомовних? Яка орфограма об'єднує ці слова?

Велемовний, левада, кисет, кизил, медаль, хвилина, джерело, океан, робота, природа, поет, предмет, освіта, поезія, метелик, театр, ромашка, сторінка, господар, тополя, символ, герой, урожай, овочі, килим, ведмідь, повітря, корабель, криниця, свобода, зозуля, горох, кохати, долина, комора, товариш, либонь, метал, конверт, кишеня, вимпел, лопух, силует, пергамент, цибуля, лелека.

Вправа 9. Прокоментуйте написання слів іншомовного походження. Яким правилом ви керувалися в написанні? Якою піктограмою ви позначили б це правило? Відповідь обґрунтуйте.

Біном, бісектриса, варіант, діагональ, еліпс, брикет, титан, цистерна, епілог, циклон, діаметр, Греція, Скандинавія, імбир, фізика, фізіологія, митрополит, дисоціація, силікати, парафін, дифузія, нітрат, оксид, гідроліз, речитатив, горизонт, лимон, історія, мітинг, парі, чемпіон, єхидна, лиман, Балтика, Пакистан, індекс, цифра, таксі, гігієна, офіцер, титул, поні, коридор, риторика, стилістика, педагогіка, тираж, речитатив, директор, олімпіада, система, комбінація, віза, аксіома, соціологія, Вірджинія, ідилія.

ІІ. Терміни з яких галузей науки використано?

Вправа 10. Запишіть подані слова. Для повторення якої орфограми вони дібрані? Поясніть особливості вимови й написання виділених слів.

Комісія, шасі, колектив, суфікс, асистент, білль, булла, нетто, брутто, мірра, Руссо, тонна*, манна,* вілла, Яффа, Боттічеллі, Андорра, бонна, клас, колектив, група, професор, граматика, територія, бал, масаж, *Марокко*, ват, саму, шосе, алея, *інтермецо*, атестат, апарат, орфограма, грам, професія, лібрето, акорд, басейн, класика, масив, метал, програма, кілограм, пасажир, паралель, грип, белетристика, *Емма*, інновація, сюрреалізм, *ірраціональний*.

ІІ. Складіть словникову статтю до тлумачного словника для учнів початкових класів зі словами *граматика, паралель.*

Вправа 11. Запишіть подані слова. Які фонетичні явища в них наявні? Якби ви були художником, то які ілюстрації намалювали б для кращого запам'ятовування правил написання цих слів?

Возз'єднання, беззастережний, віддієслівний, відданість, віддача, наддніпрянський, щоденно, глибинний, безвинний, законний, осінній, заввишки, ззаду, віддзвонити, ввічливий, відділ, лимонний, наввипередки, переддощовий, розрісся, поораний, донісся, баклажанний, щозмінний, кінний, віконниця, сезонний, малинник, пісенник, прикордонник, бездонний, турбінний, дорогоцінний, військкомат, туманний, беззахисний, ожинник, кіннота, стіннівка, священний, священник, рослинність, розрісся, заввідділу, заняття, рішення, рілля, значення, уміння, оволодіння, суддя, галуззя, обличчя, піклування, зілля, життя, навмання, сміття, затишшя, статтяя, знаряддя, колосся, цвітіння, павутиння, походження, тисячоліття, звертання, чергування, мовлення, запитання, узагальнення, сіллю, ніччю, вірування, весілля, приміщення, каміння, закінчення, завзяття, вирощування, Ілля, узлісся, дослідження, обговорення, проміння, прохання, дихання, світання, насіння, насадження, востаннє, обладнання, взуття.

Вправа 12. На матеріалі поданих слів складіть таблицю «Велика буква і лапки у власних назвах».

Республіка Туреччина, Георгій, Лариса Петрівна Косач, Леся Українка, Ізмаїл, Галичина, Дунай, Азовське море, Папа Римський, День Соборності України, футбольний клуб «Динамо», Палермо, Будинок культури, Королівство Бельгія, Африка, Корсика, Мексика, Алжир, Чилі, Бразилія, Сирія, Азія, Токіо, Онтаріо, Батумі, Тибет, Рим, Париж, Ніл, Бірма, Флорида, Верховний Суд України, Сицилія, Державна премія України в галузі науки і техніки, Різдво.

Вправа 13. На матеріалі поданих слів підготуйте мультимедійну презентацію «Написання складних слів із пів-, полу-, напів-».

Піваркуш, пів години, пів дюжини, пів карбованця, півколо, півмісяць, пів огірка, пів яблука, пів Європи, пів Києва, пів книги, півострів, пів склянки, пів ящика, пів відра, пів кавуна, пів обруча, пів хустки, пів Італії, пів олівця, пів апельсина, пів неба, пів яру, пів стола, пів ями, пів загону, пів дивізії, пів сонця, пів бібліотеки, пів цистерни, пів бригади, пів магазину, пів машини, пів вітрини, пів тераси, пів берези, північ, полумисок, напівпорожній, полуденок, напівавтомат, напіваговик, напіввідкритий, полукіпок.

Вправа 14. Прокоментуйте вживання великої букви в присвійних прикметниках. Поясніть значення фразеологізмів.

Грінченків (словник), Маріїн (лист), Тичинине (слово), Андрієві (книжки), Шевченкові (поезії), Нобелівська (премія), Франківська (кімната), Шевченківська (премія), грінченківські (рукописи), франківські (сонети), шевченківський (стиль), авгієві стайні, ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, дамоклів меч, прокрустове ложе, юдині срібняки, базедова хвороба, бертолетова сіль, Піфагорова теорема, гайморова порожнина, Тетянин (зошит), Ларисин (олівець), Романів

(портфель), Андріїв, Галин, Ігорів, Софіїн, Гришин, Грицьків, сізіфова робота, Матвіїв, антонів вогонь.

Вправа 15. На матеріалі поданих слів підготуйте мультимедійну презентацію «Дефіс у прислівниках».

По-перше, по-людськи, будь-як, як-небудь, коли-небудь, де-небудь, ледве-ледве, по-нашому, по-братськи, по-сучасному, казна-коли, хтозна-де, дене-де, віч-на-віч, якось-то, по-твоєму, де-таки, десь-то, по-п'яте, пліч-о-пліч, всього-на-всього, часто-густо, далеко-далеко, коли-не-коли, будь-що-будь, хоч-не-хоч, сяк-так, будь-де, будь-коли, казна-як, по-іншому, по-українськи, по-своєму, по-латині, по-батьківськи, по-третє, вряди-годи, десь- інде, по-сусідськи.

Вправа 16. На матеріалі поданих слів підготуйте мультимедійну презентацію «Написання не, ні з різними частинами мови».

Неволя, невгасимий, ненависний, невдовзі, непохитно, нездужати (хворіти), не здужати (не змогти), недобачати, неславити (ганьбити), не славити (не прославляти), недостача, недолік, недописаний, неправда, несміливий, недалеко, ніхто, ніякий, ніколи, нітрохи, нічий, ніде, ніскільки, ніяк.

Ні до чого не здатна людина; далеко не досконалий твір; зовсім не великі обов'язки; праця ще не закінчена; ні живий ні мертвий; нез'ясовані питання; він недочував; він не дочув моїх слів.

Невміння, недоля, невчений, неписьменний, невже, немов, недотепа, неначе, непохитний, невинно, не зовсім, незважаючи на…, недооцінювати.

Вправа 17. І. Запишіть слова з першими іншомовними компонентами на голосний та приголосний. Якщо є серед них невідомі вам слова, зверніться до словника іншомовних слів.

Авіаре́йс, автовідповіда́ч, акваті́хніка, аудіоальбо́м, біоци́кл, бодибі́лдинг, бодіа́рт, вебсторі́нка, геліоце́нтр, геополі́тика, гідропа́рк, дендропа́рк, екопродýкти, економкла́с, етногýрт, єврозо́на, кібермашúна, метамо́ва, моновиста́ва, мотокро́с, неомодерні́ст, онколіка́рня, панамерика́нський, параолімпі́єць, попмýзика, пресконфере́нція, соціосфе́ра, телехро́ніка, фітотерапі́я, фолкгýрт, фолькмýзика, фоноза́пис, іновîрець, іншовîрець, інакодýмець, іншодýмець; лжепроро́к, максімо́да, максісýкня, мідіспідни́ця, архіскладнúй, архидия́кон, бліцновúни, бліцопúтування, гіперзвýк, гіперма́ркет, екстракла́с, макромоле́кула, макроеконо́міка, максіо́дяг, мідіо́дяг, мікроорганізми, мікрохвúлі, мультимільйоне́р, нанокомп'ю́тер, полімотива́ція, преміумкла́с, суперма́ркет, супермо́дний, топме́неджер, топмоде́ль, ультразвýк, ультрамодний, флешінтерв'ю.

ІІ. Якого значення надають словам іншомовні частини авіа-, біо-, нео-, моно, мета-, мікро— гіпер-, пан-, супер-?

Значні можливості сьогодні дає застосування комп'ютерної техніки, що сприяє кращому засвоєнню орфографічних правил.

Учням можна запропонувати вставити пропущені букви в словах іншомовного походження, роздрукувавши спеціальні картку, або ж за покликанням https://learningapps.org/watch?v=p4pfgxpnj20

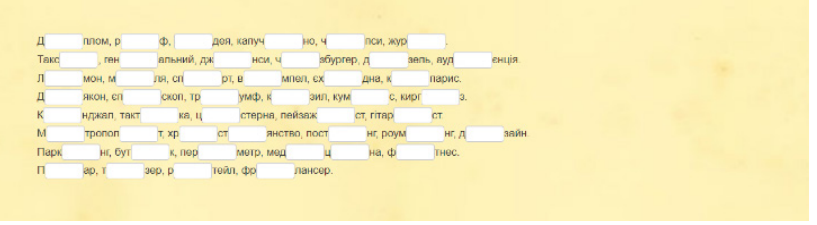

Наступна вправа передбачає вибір правильного варіанта написання слів (https://learningapps.org/watch?v=pbo0pchgt20).

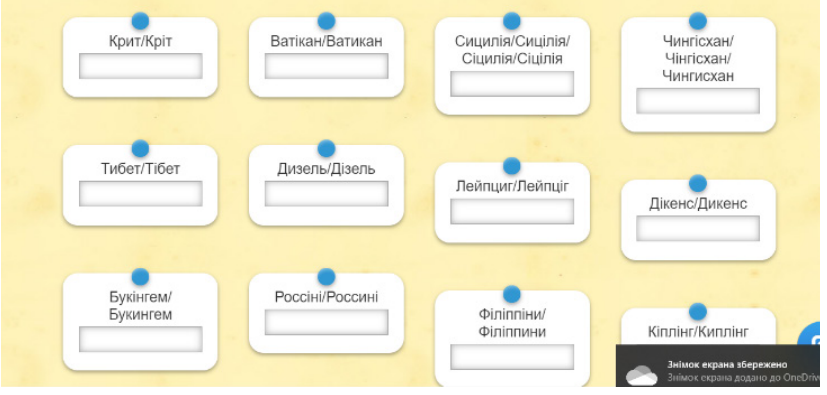

Цікавою для учнів є вправа зберіть «правописний пазл» (https://learningapps.org/watch?v=piex4tr3520).

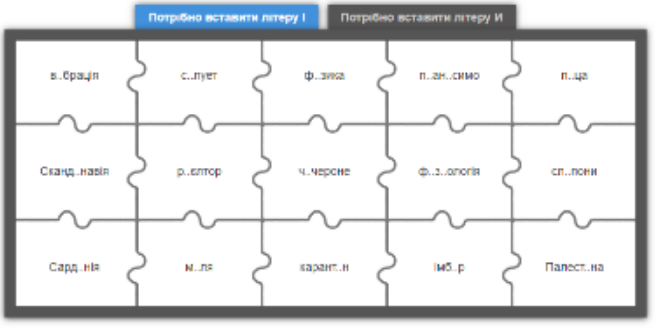

Продуктивною вважаємо вправу, що передбачає переклад слів з англійської мови на українську. Учні повинні пригадати відповідні правила і вибрати варіант написання слів іншомовного походження (*priority, service, image* тощо) (https://learningapps.org/watch?v=pzzpohxnk20).

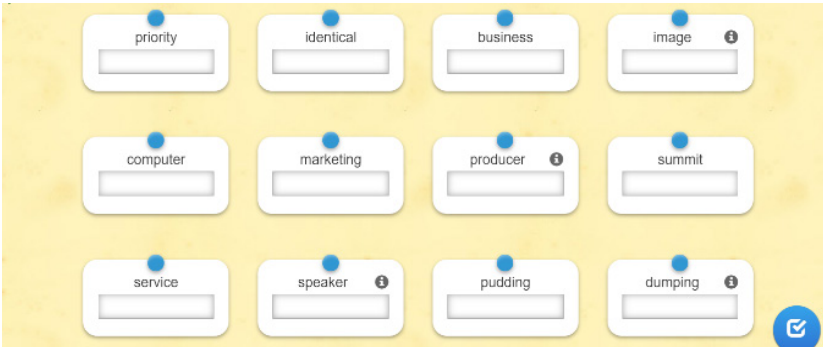

Розподіліть слова іншомовного походження відповідно до написання (https://learningapps.org/watch?v=p8gs4ipoa20).

Учні повинні вибрати один із запропонованих двох варіантів.

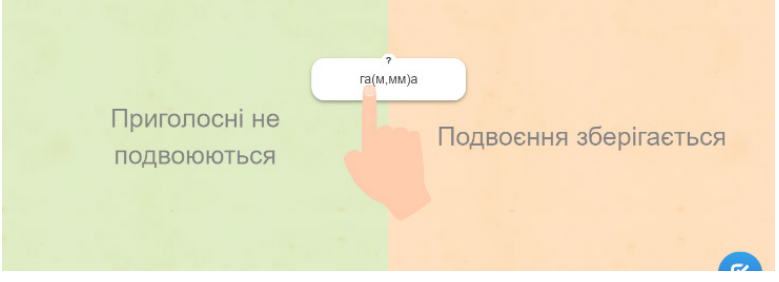

Утворіть прикметники від іменників (https://learningapps.org/watch?v=p661o8u2c20).

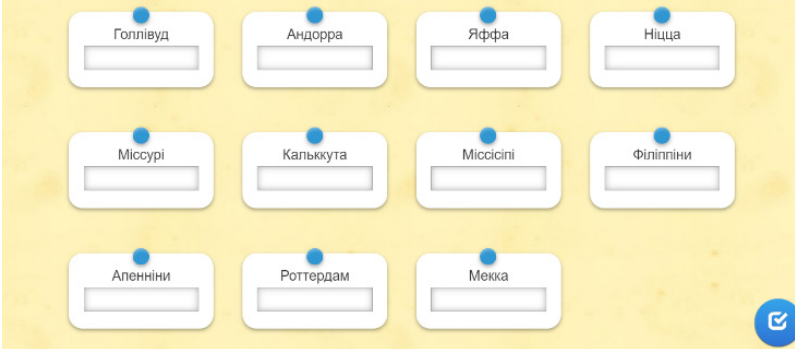

Вправа «знайдіть слова» передбачає пошук слів у клітинках із літерами. Праворуч на екрані подано підказки (https://learningapps.org/watch?v=p0im9vynv20).

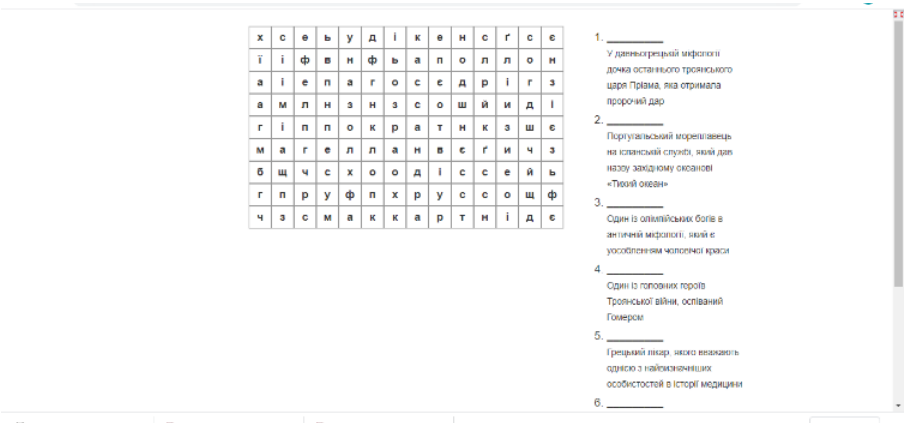

Цікавою для учнів є вправа «із присмаком кави», у якій учням треба записати назви кавових напоїв відповідно до норм українського правопису (*mokka, latte, cappuccino* тощо). Позначка І введена для того, щоб, натиснувши на неї, учні, ознайомилися зі значенням слова (яку каву позначає те чи те слово, наприклад: *mokka* — кавовий напій, що на 2/3 складається з молока, в яке додають гарячий шоколад або какао, 1/3 еспресо) (https://learningapps.org/watch?v=pe3kepva320).

Ефективність роботи з орфографії та пунктуації залежить від таких чинників: дотримання закономірностей засвоєння мови, загальнодидактичних та лінгводидактичних принципів, урахування вікових, психологічних особливостей учнів; попередження орфографічних і пунктуаційних помилок; використання уроків літератури для закріплення орфографічних і пунктуаційних умінь; організації індивідуальних консультацій для учнів з орфографії та пунктуації; систематичного обліку орфографічних і пунктуаційних помилок та роботи над їх усуненням. Сьогодні надзвичайно важливо сформувати особисту відповідальність учнів

за кожне написане чи надруковане слово, оскільки правописна грамотність є важливим індикатором загальної і професійної культури людини [2].

Працюючи над удосконаленням правописних умінь і навичок учнів, необхідно постійно дбати про культуру їхнього усного мовлення.

Список використаної літератури

1. Бондаренко Н. В. Формування правописної компетентності учнів 5-7 класів на уроках української мови. Київ: Видавничий дім «Сам». 2017. 112 с.
2. Горошкіна О. М., Груба Т. Л., Попова Л. О. Формування правописної компетентності учнів. Харків: Вид. група «Основа», 2016. 171 с.
3. Дорошенко О.А. Нестандартність при вивченні української мови в середній школі. *Українська мова і література в школі*. 1990. №№2—3. С. 20—21.
4. Офіційний звіт про проведення в 2019 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти Т.1 URL: https://vintest.org.ua/wp-content/uploads/ZVIT-ZNO_2019-Tom_1.pdf
5. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. 392 с.
6. Ушинський К. Д. Рідне слово / Вибрані педагогічні твори: У 2-х томах. Київ, 1983. Т.1. 496 с.
7. Хом'як І. М. Наукові основи навчання орфографії в середній школі. Рівне: ППФ „Волинські обереги», 1998. 228 с.

§2.5. ОПРАЦЮВАННЯ ЛІЦЕЇСТАМИ МОРФОЛОГІЧНОЇ НОРМИ НА КОМПЕТЕНТНІСНИХ ЗАСАДАХ

Важлива ознака культури мовлення — його морфологічна правильність. Вона передбачає дотримання правил змінювання слів, вибір з-поміж кількох варіантів і використання правильної граматичної форми частин мови — іменника, прикметника, числівника, займенника, дієслова, — на що вказує ***морфологічна норма.*** Вона регулює вибір одного з варіантів форми слова і поєднання його з іншими словами. Так, правильною є форма *матерів,* але неприйнятна *маттів* (треба: *матей*). В українській мові наявні дублетні нормативні морфологічні форми. Наприклад: *по-українськи* й *по-українському.* Одна з двох морфологічних форм може бути більш уживаною, друга — вужчою за сферою вживання, застарілою (*дверями — дверми — дверима*).

Питанню мовної і зокрема морфологічної норми в українському мовознавстві й лінгводидактиці приділялося достатньо уваги. Окремі аспекти проблеми досліджували Бакум З., Бондаренко Н., Вихованець І., Горошкіна О., Горпинич В., Загнітко А., Караман С., Караман О., Козачук Г., Матвіяс І., Мельничайко В., Омельчук С., Пентилюк М., Плющ М., Попова Л., Селіванова О., Шевчук С., Шкуратяна Н. У полі зору науковців — проблеми частиномовної класифікації, її когнітивного підґрунтя; опис граматичної категоризації у функціонально-семантичному, когнітивному й комунікативному аспектах; інвентаризація граматичних значень як компонентів граматичної категорії та засобів їх вираження в мові; опис морфологічних парадигм; сполучуваність і варіювання морфологічних засобів мови; еволюційні процеси у морфоло-

гічних категоріях і системах; комунікативна значущість граматичних класів і розрядів слів; опис граматичної організації тексту тощо. Усі ці напрями досліджень мовознавців украй важливі для методики навчання української мови в закладах загальної середньої освіти загалом і опрацювання морфологічної норми в курсі старшої школи зокрема.

У працях науковців витлумачено поняття мовної і морфологічної норми; з'ясовано, що саме регулює норма в морфології; проаналізовано поширені відхилення від норми; з'ясовано їх причини; схарактеризовано категорію роду; описано варіанти родової форми іменника; паралельні родові форми іменника/займенника; визначено специфіку категорії числа в системі іменника; описано стилістичні аспекти функціонування частин мови тощо.

Під час опрацювання морфологічної норми особливу увагу слід звернути на зміни в українському правописі 2019 року, які торкаються унормування написання відмінкових закінчень іменників жіночого роду III відміни, прізвищ і деяких імен та імен по батькові осіб чоловічої статі, а також жіночих імен іншомовного походження, російських та білоруських імен і прізвищ, розширення функцій кличного відмінка, написання назв деяких міст у родовому відмінку однини, відприкметникових географічних назв, а також числівників, слів із компонентами типу *екс, віце, пів,* які раніше писалися з дефісом, назв сайтів та інших інтернет-сервісів тощо.

Усвідомити практичну значущість вивчення морфологічної норми десятикласників спонукатиме мотиваційна установка:

Опрацювавши розділ, ви ***пізнаєте*** *багато цікавого,* ***задієте*** *увесь спектр морфологічних засобів — частин мови,* ***удосконалите*** *вміння вільно використовувати їх у мовленні. Ви* ***реалізуєте*** *пізнавальну природу частин мови,* ***наповните*** *їх реальним змістом у процесі мовленнєвої діяльності,* ***покращите*** *вимову,* ***збагатите*** *словниковий запас, синтаксичний лад мовлення,* ***розвинете*** *інтелект.*

Ознайомлення з морфологічною нормою, яка регулює використання різних частин мови, на засадах компетентнісного підходу доцільно розпочинати роботою з текстом, де мовні одиниці функціонують у природному для них оточенні, у контексті. Текстоцентричний, або текстотвірний, принцип забезпечує формування ключових і предметної компетентностей, а також природне опанування норми, що викликає труднощі в засвоєнні. Проблематика тексту зазвичай дає імпульс для організації проєктної діяльності учнів.

Вибір організаційних форм, методів і засобів опанування морфологічної норми на засадах компетентнісного підходу визначається завданнями актуалізації пізнавальної, мисленнєво-мовленнєвої, емоційної діяльності, розвитку творчих здібностей, активізації усного й писемного мовлення учнів.

Під час опрацювання морфологічної норми особливого значення набувають *завдання узагальнювального характеру* (зокрема з використанням таблиць і схем), які потребують здатності аналізувати, зіставляти, вичленовувати подібне й специфічне, з'ясовувати взаємозв'язки, добирати мовні факти за певними ознаками, групувати, класифікувати, узагальнювати, систематизувати.

У процесі опрацювання морфологічної норми сучасної української літературної мови актуалізується *взаємозв'язок морфології з* різними рівнями мовної системи і насамперед із *синтаксисом.* За визначенням академіка В. В. Виноградова, морфологічні форми — це відстояні синтаксичні форми, а в морфології немає нічого, чого немає або раніше не було в синтаксисі й лексиці.

Як органічні складові граматики, морфологія і синтаксис взаємопроникні й взаємозумовлені. Кожна з них має власний предмет вивчення і свої завдання. Водночас морфологічні явища (включно з нормою), які перебувають у тісному внутрішньорівневому взаємозв'язку, й самі є результатом кристалізації синтаксичного вживання, а також лексичних значень слів. Вони певною мірою визначають особливості синтаксичних конструкцій, характерних для конкретної мови. Так, вивчення нормативного слововживання дієслівних способів розкриває реальність або нереальність смислу, втіленого в реченнях. Нормативне використання у мовленні дієслів конкретизується на матеріалі означено-особових речень, а вживання безособових дієслів уконтекстнюється в особливості будови й функціонування безособових речень. Вивчення норми використання у мовленні відносних займенників кореспондується з роботою над складним реченням з підрядними частинами різних видів, особливо означальними.

Ідея вивчення морфології на синтаксичній основі дала можливість, спираючись на органічні зв'язки в самій мові, розробити систему більш ефективного опанування учнями ліцею як морфологічної норми і явищ мови, так і її синтаксичних ресурсів. Методична система, створена з урахуванням органічного зв'язку морфологічної норми і синтаксичних умінь і навичок, забезпечить більш усвідомлене та стійке засвоєння норми завдяки розкриттю синтаксичної специфіки частин мови. Це дасть можливість вирішити проблему наступності.

Синтаксичні завдання на повторення й закріплення знань, умінь і навичок зазвичай доповнюють основні, спрямовані на опанування морфологічної норми. Додаткові завдання дають змогу засвоїти проблемні з нормативного погляду моделі словосполучень.

Опрацьовуючи нормативне використання прийменників, потрібно зважати на їх стилістичну роль. Так, прийменники *внаслідок/унаслідок, у зв'язку з, з огляду на, згідно з, відповідно до* властиві діловому мовленню. Сфера функціонування прийменників *проміж, побіч, насупроти, попри* обмежена розмовним стилем.

Стимулом до збагачення й стилістичного урізноманітнення мовлення, розвитку емоційного інтелекту і здатності по-різному висловлювати ту саму думку можуть бути стисло описані ситуації й установки, які не виходять за межі складного речення.

Це добре видно на прикладі застосування ***ситуаційного методу*** як дієвого стимулу унормування й збагачення мовлення, надання йому адресності як невід'ємної умови перебігу комунікації.

Так, під час опрацювання нормативного використання слів іншомовного походження доцільно запропонувати учням таку ситуаційну вправу:

Вправа 1. Обміняйтеся враженнями від наведеної реклами. Запропонуйте власну рекламу смартфона (ґаджета) з двох-трьох речень.

Телефон, який варто зафрендити.

Попри те що в підручниках ситуаційні вправи трапляються лише зрідка, це аж ніяк не применшує їх ролі у формуванні предметної та ключових компетентностей. Практика засвідчує оптимальність засвоєння мовного й мовленнєвого матеріалу в ситуаціях. У комплексі з іншими ситуаційні вправи беруть активну участь у реалізації сучасних підходів до навчання української мови — особистісно-орієнтованого, компетентнісного та діяльнісного [1].

Ситуаційний метод ефективно застосовувати у поєднанні з ***дослідницьким,*** що передбачає використання вихідної, лише частково задіяної, інформації.

Ефективним методом опрацювання морфологічної норми сучасної української літературної мови є ***сенкан,*** що передбачає творчий вид роботи — складання вірша, у якому функціонально представлено усі самостійні частини мови.

Відчутного освітнього результату вдається досягти завдяки застосуванню ***методу проєктної діяльності*** (його ще називають методом проєктів), потенціал якого в освітньому процесі досі не вичерпано [2].

Він дає змогу вирішувати завдання, що охоплюють не лише конкретну мовну тему, а різні галузі знань і формування цілісної особистості випускника ліцею загалом. Метод розглядають як універсальний з огляду на те що він синтезує важливі аспекти проблемного, пошукового та дослідницького методів і спонукає учнів вибирати оптимальні і водночас альтернативні варіанти розв'язання поставленої проблеми. Прикметними ознаками методу є самодостатність, новизна, оригінальність, когнітивність, креативність, інтерактивність, розвивальний потенціал, зв'язок із попереднім досвідом учнів; комунікативність, результативність. На відміну від традиційних методів, цей не передбачає однакових настанов для роботи всіх учнів.

Мета застосування методу — стимулювати учнів до самостійної творчої діяльності в умовах співпраці й співтворчості у процесі реалізації проєктів з української мови. Розробляючи їх, здобувачі освіти моделюють власну стратегію та реалізують її. Запит на проєкт зумовлений потребою самостійно розв'язувати складні завдання, на противагу традиційній ролі спостерігача в освітньому процесі.

У процесі опанування морфологічної норми української літературної мови доцільно використовувати такі основні типи проєктів: дослідницькі, творчі, ігрові, інформаційні, практико-орієнтовані, хоча «усі проєкти мають бути практико-орієнтованими, тому виділення їх в окрему групу дискусійне» [2, с. 37]. З-поміж різних типів проєктів у кожному конкретному разі вчителеві слід вибирати найбільш природовідповідний виучуваному матеріалу, найдоцільніший, найефективніший.

Розроблені у підручниках відповідні вправи під різними назвами (проєкт, проєктна діяльність, проєктне завдання), спрямовані на закріплення теорії у мовленнєвій практиці учнів, засвідчили свою ефективність.

Перспективна проєктна діяльність передбачає вибір значущої для учнів теми (проблеми), взятої з реального життя, у якій вони загалом обізнані й де закладено суперечність. Розроблення такої проблеми дасть змогу різнобічно охопити явище, продумати кілька способів розв'язання. А це потребуватиме застосування засвоєних раніше і нових знань, умінь, досвіду. Варто заохочувати учнів самостійно вибирати проблеми для власних проєктів і реалізовувати їх.

Проєктна діяльність буде успішною, якщо вона здійснюватиметься в атмосфері «ситуації успіху». Її забезпечують: мотивованість учнів, новизна, яскрава презентація цікавої ідеї, вільний вибір об'єкта, врахування інтересів і потреб мовця, усвідомлення перспективи.

Підтверджено ефективність проєктної діяльності на основі актуального за змістом та оптимального за обсягом тексту, який задає проблему, надає необхідну інформацію, мотивує, стимулює пізнавальну, мисленнєву й мовленнєву активність учнів, спонукає до результативної роботи в команді.

Вправне використання методу перетворює учня з об'єкта на суб'єкт навчання, наближує освітній процесу до умов і потреб реального життя, надає йому справжності, значущості, мотивованості, цілеспрямованості, результативності. Учні залучаються до самостійної творчої діяльності, у процесі якої розкривається їхній творчий потенціал, розвиваються креативність, ініціативність, потенційні резерви, дослідницькі здібності, підвищується самооцінка, реалізується потреба в самоствердженні. Доцільно організована педагогом проєктна діяльність активізує позитивні емоції й натомість знімає психологічні бар'єри (надмірну сором'язливість, невпевненість, скутість, страх припуститися помилки тощо).

Повноцінна реалізація компетентнісного підходу до навчання української мови в ліцеї передбачає доцільне застосування ***компетентнісно орієнтованих засобів навчання.*** «Засіб навчання, по-перше, дає змогу успішно досягти визначеної освітньо-розвивальної мети, по-друге, сприяє засвоєнню здобувачами освіти знань, набуттю ними досвіду певного виду діяльності, вмотивовує пізнавальну діяльність учнів. По-третє, застосування засобів навчання на уроках української мови уможливлює синтетичне засвоєння норм сучасної української літературної мови, сприяє залученню учнів і до рецептивних, і до продуктивних видів мовленнєвої діяльності» [3, с. 2—3].

Опрацьовуючи нормативне використання у мовленні іменників, учитель має зосередити увагу на нововведеннях у новій редакції українського правопису, трансформаціях, пов'язаних із морфологічною нормою. Це зокрема несистемні зміни у використанні груп іменників, у морфологічній формі яких не закладене розмежування за статтю. До них належать: 1) назви наукових ступенів і звань: *доктор, кандидат (наук), професор, доцент, академік;* 2) назви офіційних, адміністративних та інших посад: *президент, прем'єр-міністр, дипломат, посол; інженер, пілот;* 3) назви осіб за військовими спеціальностями: *піхотинець, десантник, офіцер, майор, капітан, адмірал.*

Переважання форм чоловічого роду пояснюється тим, що раніше тільки чоловіки обіймали перелічені посади, мали такі професії та звання.

З огляду на те що в українській мові наявні нормативні співвіднесені форми чоловічого та жіночого роду (*журналіст — журналістка, студент — студентка*), триває процес утворення парних відповідників. У міру вирівнювання гендерної ситуації з'являються нові кореляти жіночого роду.

Нині цей процес, активно стимульований мовознавцями, досить продуктивний. Багато таких новоутворених форм як *діячка, депутатка, волонтерка, бізнесменка, редакторка* поширені в розмовному мовленні й рекомендовані для використання, однак їх рідко фіксують словники. В офіційно-діловому стилі традиція зберігається (*«присвоїти звання «народний артист України», «заслужений учитель України», «заслужений лікар України», «заслужений юрист України»* тощо), а тому форми *діячка, професорка, викладачка, лауреатка, начальниця, заступниця* у цьому стилі є неприйнятними.

Останнім часом модною тенденцією стала подальша родова категоризація, збільшення кількості іменників жіночого роду, утворених від назв осіб чоловічого роду, що поглиблює їх розмежування за статевою ознакою. Маркерами роду таких іменників зазвичай є словотворчі суфікси, за допомогою яких від іменників чоловічого роду утворюються співвідносні іменники жіночого роду на позначення осіб за професією, суспільною діяльністю, національністю, територіальною належністю тощо (*блогер/блогерка, економіст/економістка, менеджер/менеджерка*).

Для виділення родостатевих протиставлень іноді послуговуються назвами типу *жінка-академік, жінка-банкір, жінка-інженер.* Уживаючи такі найменування, слід мати на увазі, що граматичну форму роду програмує основне слово, щодо якого прикладка є означенням: *На парламентських слуханнях виступала жінка-академік Савченко О. Я.*

З огляду на викладене виникає проблема вибору правильної форми, дотримання балансу семантичної та формальної співвіднесеності. Необхідно зважати на контекст уживання таких назв професій. Згідно з новим українським правописом використання так званих фемінітивів — слів жіночого роду на позначення аналогічних понять чоловічого роду — діяльності чи посад (типу *поетка, критикеса, членкиня*) — вважають допустимим, проте не обов'язковим. Це суб'єктивне мовотворче явище не відбиває ідеологеми про народ як творця мови. Загалом активний процес розширення корелятивних форм жіночого роду мовознавці вважають позитивним явищем, що сприяє удосконаленню регулярних виявів родової ознаки.

Формуванню навичок нормативного використання у мовленні іменників — назв осіб за професією сприятиме робота з текстом, а також виконання наведених завдань і вправ.

Вправа 2. І. З'ясуйте значення слова *по́пит.* Зробіть звуковий запис слова *десятилі́ття.* Прочитайте текст, визначте його основну думку. Яку важливу інформацію ви додали б до вміщеної в тексті?

НА ЩО ЗДАТНІ ПРОГРАМІСТИ

Останніми десятиліттями людство значно розвинулось у сфері інформаційних технологій. Вони змінили світ і продовжують відігравати ключову роль у подальшому технічному й інтелектуальному прогресі.

У країнах Європи майже кожна доросла людина щодня використовує багато електротехніки, зокрема комп'ютери, мобільні телефони та ґаджети.

Усі ці пристрої потребу́ють постійного догляду та вдосконалення. Тому й утворилась окрема галузь для таких потреб. Її представляють спеціалісти з інформаційних технологій (скорочено — IT). Вони розробляють алгоритми та програми для технологій. Звідси й походить назва — programmer.

Програміст — фахівець, який розробляє програмне забезпечення (ПЗ). Більшість людей, далеких від програмування, навіть не здогадуються про розмаїття напрямів, які включає професія **програміста**. Адже, крім домашніх та офісних комп'ютерів, існують ще мобільні пристрої, промислові та інші комп'ютери. Різноманітність комп'ютерної техніки зростає з кожним роком, розширюються і сфери її застосування. Сучасному **програмістові** не обійтися без знання англійської мови. Він повинен відмінно розбиратися в будові комп'ютерів, знати принципи їх роботи й володіти технікою швидкого друку на клавіатурі наосліп.

Професія **програміста** стає все більш запитаною. Це одна з найбільш високооплачуваних професій в Україні. Наші фахівці користуються значним попитом на світовому ринку.

Високопрофесійний **програміст** здатен творити дива. Він перекладає роботу людини «на плечі» комп'ютера, вчить комп'ютер допомагати людині Комп'ютер виконує «нудну» роботу, а люди мають більше часу на творчість, навчання та розваги *(*з інтернету*).*

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Хто такі програмісти?
2. Дівчата чи юнаки частіше вибирають професію програміста? Як називається спеціаліст — особа жіночої статі?
3. Що ви знали й що нового довідалися про професію програміста?
4. Чи виникало у когось із вас бажання стати програмістом? Розкажіть про це.

III. Випишіть із тексту виділене слово в різних формах; визначте його рід; з'ясуйте, осіб якої статі воно позначає і чи вживається щодо осіб протилежної статі (скористайтеся теоретичним матеріалом підручника).

Вправа 3. I. Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте, чи відповідають мовним нормам утворені одним учнем пари іменників — назв осіб за професією та іншими ознаками. Чи всі наведені іменники чоловічого роду мають відповідники жіночого?

II. Запишіть свій варіант.

Співак — співачка, сусід — сусіда, митник — митниця, музикант — музи́ка, німець — німкеня, викладач — викладачка, вівчар — вівчарка, голландець — голанка, маляр — малярка, лауреат — лауреатка, технік — технічка, китаєць — китайка, олімпієць — олімпійка, штукатур — штукатурка, швейцар — швейцарка, бейсбол — бейсболка.

Вправа 4. Поцікавтеся один в одного професіями ваших батьків.

Вправа 5. Подискутуйте в групах. Висловіть аргументовану згоду (незгоду) з такими твердженнями.

1. Політика — винятково чоловіча справа.
2. Школі бракує вчителів-чоловіків.
3. Для жінок не може бути обмежень у виборі професії.
4. Існують професії, небажані для чоловіків.

Вправа 6. Обміняйтеся один з одним своїми планами щодо майбутньої професії. Обґрунтуйте свій вибір.

Вправа 7. Підготуйте презентацію своєї майбутньої професії.

Опрацьовуючи нормативне відмінювання іменників, учителеві слід мати на увазі: згідно з новим правописом іменники III відміни у родовому відмінку однини можуть мати паралельне закінчення *-и: незалежности, гідности, радости, любови, чести, хоробрости, крови, осени, соли, Руси, Білоруси* тощо.

Відбулися зміни і щодо назв сайтів та інших інтернет-сервісів, які віднині пишуться тільки по-українськи з обов'язковим відмінюванням: *твітер — твітера, ґуґл — ґуґла, ютуб — ютуба, імейл — імейла* (із закінченнями *-а, -я* у родовому відмінку однини).

Відповідно до оновленого українського правопису назви сайтів із родовим словом пишуться з великої букви і в лапках: *мережа «Фейсбук», мережа «Інтернет»* тощо.

Труднощі у нормативному слововживанні викликають такі незмінювані іменники іншомовного походження як *візаві* й *протеже,* де семантика виражає специфіку роду. Лише не беручи до уваги ознак статі, можна вважати їх іменниками спільного, або подвійного, роду: *Мій візаві* ***намагався*** *справити приємне враження. Моя візаві* ***почала*** *розмову першою.*

Під час використання у мовленні іменників іншомовного походження чоловічого роду, що позначають назви тварин і птахів (*кенгуру, шимпанзе, фламінго, поні, колібрі*), може виникнути потреба уточнити стать. Це зазвичай призводить до зміни роду граматично пов'язаних з іменниками дієслів: *Кенгуру надійно охороняла своє маля.*

Попри те що всі незмінювані іменники — назви неістот іншомовного походження —належать до середнього роду *(євро, сальдо, бюро, метро, пюре),* є винятки, у яких під впливом українських відповідників — родових назв —змінився граматичний рід: *авеню (вулиця), кольрабі (капуста), гінді (мова) жін. рід; сулугуні (сир), пенальті (удар), торнадо (вітер) — чол. рід.*

У процесі опрацювання морфологічної норми сучасної української мови специфічної уваги також потребують незмінювані власні назви, рід яких визначається родом загальної назви: *Капрі — острів — чол. рід; Калахарі — пустеля — жін. рід.*

Унормованому використанню в мовленні незмінюваних іменників іншомовного походження сприятимуть спеціальні вправи.

Вправа 8. Визначте рід незмінюваних іменників і запишіть словосполучення, ставлячи прикметники в потрібній формі.

Київськ.. метро, центральн.. шосе, корисн.. фейхоа, вигран.. парі, рожев.. фламінго, кумедн.. шимпанзе, австралійськ.. кенгуру, військов.. аташе, вишукан.. леді, смачн.. путасу, люб'язн.. портьє, всесвітньо відом.. «Ла Скала», курортн.. Сочі, далек.. Капрі, руйнівн.. торнадо, сьогоднішн.. «Нью-Йорк Таймс».

Вправа 9. Прочитайте. Знайдіть помилки й запишіть виправлені речення.

1. Найсмачнішим з-поміж закусок було салямі. 2. На сніданок подали свіже сулугуні з омлетом. 3. Гості смакували приготований звечора желе. 4. Кумедна коала розважала відвідувачів зоопарку, а поруч спостерігало за ними ручне шимпанзе. 5. Батько дістається до роботи пішки центральним авеню.

Вправа 10. Ви — група мовознавців, що зібралися за круглим столом. Приводом стало те, що диктори одного з телевізійних каналів відмінюють усі незмінювані іменники. Обговоріть факт такого довільного тлумачення норм української літературної мови. Розробіть рекомендації для ЗМІ (письмово). Оприлюдніть їх.

Мовознавці наголошують на суто формальній родовій віднесеності назв неістот без відповідних протиставлень. Так, іменники чоловічого роду в називному відмінку однини мають нульове закінчення, а в родовому — -***а(-я)*** або -***у(-ю):*** *біль — бол**ю**, нежить — нежит**ю**, рукопис — рукопис**у**, ступінь — ступен**я***. У сумнівних випадках є потреба звернутися до лексикографічних джерел.

Досить поширені помилки у вживанні іменників чоловічого роду, які помилково відносять до жіночого під впливом російської мови (*біль, кір, руко́пис, живо́пис, запис, підпис, Сибір*). Слід акцентувати увагу учнів на таких випадках і систематично вводити ці слова в речення, уникаючи завдань на недоречний переклад.

Закінчення ***-а*** (у твердій та мішаній групах) і ***-я*** (у м'якій) збереглися у родовому відмінку в назвах населених пунктів — іменниках чоловічого роду із суфіксами ***-ськ, -цьк, -ець,*** елементами ***-бург-, -град- (-город-), -піль-(-поль-), -мир-, -слав-,*** а також із наголосом на кінцевому складі та із суфіксами присвійності ***-ів-(-їв-), -ев-(-єв-), -ов, -ин-(-ін-), -ач-, -ич-:*** *Луцьк**а**, Трускавц**я**, Львов**а**, Тернополя, Києв**а**, Харков**а**, Пітсбург**а**, Батурин**а**, Бахмач**а**, Гадяч**а**.*

Усі інші назви міст у родовому відмінку однини пишемо з -***у:*** (у твердій і мішаній групах) та ***-ю*** (у м'якій групі) *Амстердам**у**, Гомел**ю**, Ліверпул**ю**, Лондон**у**, Париж**у**, Берлін**у**,* хоча, як варіант, залишається й попередня форма з ***-а, -я.***

Водночас відновлено й розширено використання закінчень родового відмінка однини -***у, -ю*** в іменниках другої відміни, зокрема у назвах деяких населених пунктів, другим складником яких є іменник, який зазвичай має закінчення -***у:*** *Кривого Рог**у**, Нового Лиман**у**, Крутого Яр**у**.*

Варто нагадати старшокласникам, що в давальному відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни можуть мати паралельні закінчення ***-ові, -еві(-єві)*** **та** ***-у(-ю):*** *телефонувати друг**ові** (друг**у**), заплатити продавц**еві** (продавц**ю**), сказати воді**єві** (воді**ю**).* Для назв істот (осіб) перевага надається закінченням ***-ові, -еві(-єві):*** *сусід**ові**, перукар**еві**, Андрі**єві**.* Закінчення ***-у, -ю*** вживаються зде-

більшого для урізноманітнення форм, якщо кілька таких іменників стоять поряд: *деканові Савченку Олегові Андрійовичу.*

Вживання паралельних закінчень дає змогу уникнути змістових неточностей: *побажання (чиє?* чи *кому?) колективові, зауваження (чиє?* чи *кому?) відділу кадрів.* Запобігти імовірним помилкам дають змогу вправи на редагування.

Вправа 11. Прочитайте речення, з'ясуйте, чи додержано в них норм української літературної мови. Відредагуйте і запишіть речення, якщо вони потребують правки.

1. Мати написала докладного листа сину Івану — студенту університету. 2.Тато послав традиційну вітальну листівку своєму колишньому однокурснику Кириченку Павлу Петровичу. 3. Мої дідусь і бабуся мешкають у старому цегляному п'ятиповерховому будинку. 4. Олімпійському чемпіону з боксу, чемпіону світу, заслуженому майстру спорту Віктору Яременку вручили орден «За заслуги».

Темами, що потребують посиленої уваги вчителя, є: незмінювані абревіатури, рід яких визначає стрижневе слово: *СОТ — Світова **організація** торгівлі — жін. рід;* складні іменники з незмінюваним першим складником, рід яких визначається відмінюваним словом: *У будинку навпроти відкрили новий кафе-**бар.** У приватній кафе-**кондитерській** завжди свіжа випічка;* складні іменники з обома відмінюваними компонентами, рід яких визначається словом із більш загальним, ширшим значенням: *Публіка була задоволена урочистим **концертом**-презентацією на честь чергової річниці від дня народження Івана Франка.*

Вправа 12. Визначте рід абревіатур і запишіть речення, вживаючи слова з дужок у минулому часі.

1. ЄС (розширити) межі за рахунок вступу нових держав. 2. ООН (розробити) заходи щодо мирного врегулювання на Близькому Сході. 3. МЗС України (викласти) свої пропозиції з цього питання. 4. УНІАН (повідомити) про результати зустрічі президентів України та Литви. 5. ДПС (розшукати) кілька викрадених автомобілів. 6. ВООЗ (оголосити) про пандемію коронавірусу. 7. Близько півночі над Печерськом (пролетіти) НЛО.

Традиційно українці зверталися один до одного тільки по імені, вживаючи шанобливе пане *(*пані*)*, добродію *(*добродійко*)*: *пані Лідіє, добродію Семене.* Назви імен по батькові, привнесені ззовні, вкорінилися в українській мові. Тому слід правильно використовувати їх у мовленні.

В українській мові звертання виражається не називним, а кличним відмінком, що викликає труднощі у мовленні.

Учителеві слід звернути увагу здобувачів освіти на зміни в новій редакції українського правопису, що торкаються відмінювання імен і прізвищ.

Так, ім'я *Ігор* у кличному відмінку тепер матиме форму *Ігор**ю**, Олег — Олеж**е*** паралельно з чинною дотепер формою *Олег**у**,* а ім'я по батькові від *Ігор — Ігор**ь**ович* (із буквою **ь**, якої раніше у слові не було).

У новій редакції українського правопису внесено зміни щодо відмінювання деяких раніше незмінюваних імен іншомовного походження, що закінчуються

на губний або м'який приголосний *(Ізабель — Ізабел**і**, Мішель — Мішел**і**, Ніколь — Ніколі, Зейнаб — Зейнаб**і**, Руф — Руф**і**).*

Форма кличного відмінка застосовуватиметься до обох слів у звертаннях, що складаються з двох компонентів: двох особових імен — імені та імені по батькові; із загальної назви й прізвища; з двох загальних назв; із загальної назви та прізвища: *Марі**є** Іванівн**о**, Петр**е** Миколайович**у**, добродійк**о** Софі**є**, пан**е** міністр**е**, брат**е** Сергі**ю**, друж**е** Віталі**ю**, колег**о** Максименк**у**.*

Згідно з новим правописом прізвища осіб чоловічої статі на ***-ин, -ін, -їн,*** що належать до іменників II відміни, у родовому відмінку однини паралельно із закінченням -***у*** можуть мати варіант ***-ові:*** *Волошин**у** — Волошин**ові,** Гаврилишин**у** — Гаврилишин**ові,** Пугін**у** — Пугін**ові,** Степанишин**у** — Степанишин**ові,** Ільїн**у** — Ільїн**ові*** та ін.

Зміни у правописі торкнулися російських і білоруських імен і прізвищ, які увідповіднено українській традиції: *Микола, Катерина,* закінчення ***-ой*** у прізвищах відтепер передається через ***-ий***: *Донськ**ий**, Крут**ий**, Луговськ**ий**, Полев**ий**, Соловйо́в-Сєд**ий**, Трубецьк**ий**.* Винятки становлять лише узвичаєні власні імена діячів культури: *Алесь Адамович, Пятрусь Бровка, Лев Толсто́й* та ін.

Нормативному використанню у мовленні прізвищ, імен та імен по батькові сприятиме виконання таких завдань і вправ:

Вправа 13. Заповніть рядок *«Кому»* на конверті, вписуючи прізвища, імена й імена по батькові чотирьох адресатів (чоловіків і жінок) з-поміж ваших знайомих.

Зразок. *Дяченку Іванові Дмитровичу; Радченко Антоніні Федорівні.*

Вправа 14. Спишіть, ставлячи власні імена в потрібному відмінку. Поясніть відмінкові закінчення прізвищ, імен та імен по батькові.

Порозумілися з (Ілля Дмитрович Смаглій); відпочивали з (Анастасія Олексіївна Одинець, Любов Антонівна Плахотнюк і Віталій Станіславович Химич); ходили на риболовлю з (Сергій Лукич Немиря); плавали на яхті з (Валерій Юрійович Борисенко).

Опрацьовуючи нормативне використання у мовленні прикметників, зокрема складно засвоюваного утворення ступенів порівняння, доцільно організувати роботу над текстом проблематики «Технології майбутнього» соціокультурної змістової лінії. На завершальному етапі слід залучати графічну наочність з метою повторення й узагальнення вивченого раніше, а також вправи на трансформування мовного матеріалу й редагування.

Вправа 15. І. З'ясуйте значення слів *ви́клик, моніто́рити.* Зробіть звуковий запис слова *ску́пчення.* Прочитайте текст, визначте його основну думку й комунікативний намір автора.

«РОЗУМНІ МІСТА»

Статистика свідчить, що міста визначають долю людства.

3,5 млрд осіб живе в містах. Це становить 50% населення планети. До 2030 року кількість містян зросте до 60%, а в 2050 році ця частка імовірно сягне 70%.

Попри те що загальна площа міст становить усього лише 2% від земної поверхні, вони споживають 60-80% енергії й викидають в атмосферу 75% вуглецю. Життєзабезпечення містян стане одним із найбільших викликів прийдешнього. Тому вже тепер за допомогою сучасних технологій урбаністи роблять міста **більш інтелектуальними** і такими, які найкраще відповідають інтересам мешканців і задовольняють їх потреби.

«Розумні міста» *(*SmartSity*)* багато чого вміють: інтелектуальні системи управління регулюють рух, транспортують енергію. За допомогою цих систем можна координувати роботу таких важливих сфер як транспорт, адміністрування, охорона здоров'я, житло, освіта і культура — і наглядати за ними. Це розумний новий світ, у якому на все є технічне рішення.

«Розумні» міста можна визначити за шістьома основними критеріями:

- розумна економіка;
- розумна мобільність;
- розумне довкілля;
- розумні люди;
- хороше життя;
- розумне врядування.

Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) дають можливість зробити життя у місті **зручнішим**, **комфортнішим** і **безпечнішим.** Уже зараз можна побувати в містах, які щороку стають **дедалі розумнішими.**

Розумні міста сьогодення — Відень, Торонто, Париж, Стокгольм, Нью-Йорк, Лондон, Токіо, Берлін, Копенгаген, Сінгапур, Гонконг, Барселона.

Шеньчжень ще 30 років тому був звичайним селищем, де жили всього 30 тисяч людей, а зараз тут аж 20 мільйонів. Це, по суті, пів України в одному китайському місті. Диво цього міста полягає в тому, що на вулицях жодних тягнучок, ніякої штовханини та масових крадіжок.

Усюди камери. Сотні, тисячі, десятки тисяч. Їх спрямовано на дороги, тротуари, дворики. Пожежі, тягнучки, аварії, землетруси, смерчі, підземні прориви труб, — усім цим бідам «розумне» місто може запобігти, а отже, вберегти людей.

Кімнати з величезними екранами є в кожному районі міста, у так званих Data-центрах, де обробляються всі дані. Це різні параметри: який рівень шуму у місті, який тиск газу у трубах, рівень води, де є великі скупчення людей.

У кожному районі за цим стежать усього 20 осіб, тобто безпеку міста-мільйонника в реальному часі моніторять лише 120 людей у шести точках міста. Якщо десь сталася аварія чи пожежа, на екрані пульсує повідомлення, і **найближчі** групи полісменів, швидких та пожежників одразу в епіцентрі подій. На спеціальній карті видно стан труб. На вулицях стоять спеціальні датчики, які показують справність підземних комунікацій: чи не прорвало десь трубу, чи не підтоплює метро, чи не підмиває якийсь будинок. Китайський водій таксі жодного разу не перевищить швидкості і вчасно доставить пасажира у потрібне місце.

А ще світлофори сварять того, хто заступить за обмежувальну лінію. Всюди LED ліхтарі, які вчетверо **економніші**, ніж звичайні, й усі ці системи живлять енергією сонячні батареї.

Фактично ніхто у великому місті не носить з собою паперові гроші, лише телефон. Ним розраховуються скрізь. У кожного продавця свій QR- код, покупець сканує його телефоном і оплачує будь-що онлайн.

Найцікавіші новинки «розумних» міст починають використовувати українські міста — Київ, Тернопіль, Вінниця та ін. (http://www.smart.kievcity.gov.ua)

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Що робить місто «розумним»?
2. Чи хотіли б ви стати мешканцями «розумного» міста? Обґрунтуйте своє бажання (небажання).
3. Чи може ваше місто (містечко, селище) «порозумнішати»? Що для цього потрібно?

III. Випишіть із тексту виділені слова разом із тими, від яких вони залежать. З'ясуйте морфологічні ознаки виділених слів, укажіть форми, в яких їх ужито (скористайтеся поданим нижче теоретичним матеріалом).

Найуживаніші в усіх стилях стилістично нейтральні прикметники в простій формі вищого і найвищого ступенів утворюються за допомогою суфіксів ***-ш- (-іш-),*** префікса ***най-,*** а також конструкції з прийменником ***від (од)*** і сполучником ***ніж:***

1. ***Гарячіше*** сонце в нашому дитинстві, ***ласкавіше, голубіше, ближче*** небо, ***золотіші*** зорі, ***різноманітніший, цікавіший, багатший*** увесь широкий світ *(С. Васильченко).*
2. Нема цвіту ***кращого від*** маківочки; нема роду ***кращого від*** матіночки *(Нар. творчість).* Небо було ***синіше од*** моря, море було ***синіше од*** неба *(М. Коцюбинський).*
3. На землі немає нічого ***більш гідного*** поваги, ***ніж*** розум *(К. Гельвецій).*

Рідше вживається стилістично нейтральна конструкція зі сполучником ***як.***

Вправа 16. Розгляньте таблицю. Пригадайте, які є форми ступенів порівняння якісних прикметників, розкажіть про їх творення і правопис.

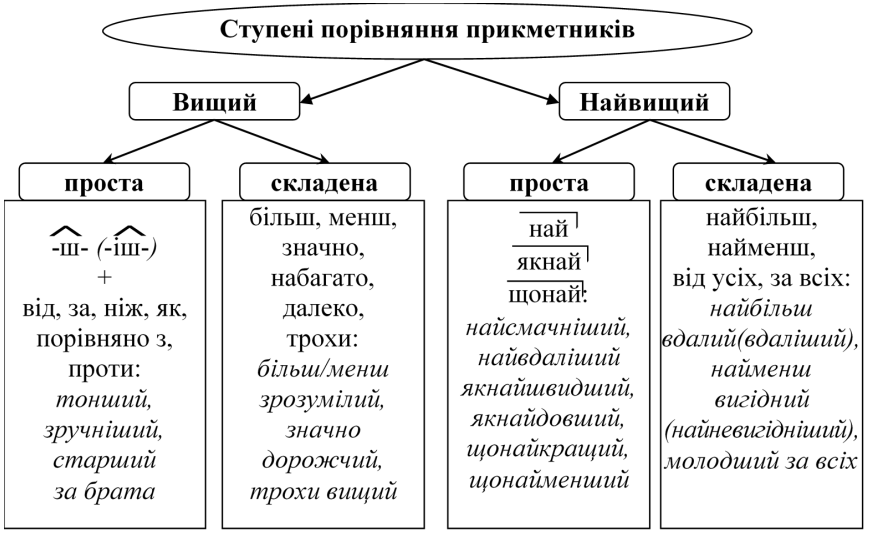

Вправа 17. І. Прочитайте всі речення і переконайтеся, що порівняння двох предметів (явищ) за будь-якою ознакою можна передати по-різному.

1. Ви молодший, ніж я *(Б. Лепкий).* 2. Ви молодший за мене. 3. Ви молодший від мене. 4. Ви молодший порівняно зі мною.

ІІ. Складіть і запишіть власне речення з різними формами вираження порівнянь.

Складена форма ступенів порівняння прикметників з відтінком книжності менш поширена. Вона властива здебільшого науковому та офіційно-діловому стилям, хоча тут паралельно функціонують обидві форми *(найбільш точний, найточніший)*: *Педагоги — **найбільш поважані** працівники (*А. Макаренко*)*. *Справжній педагог — **найкращий, найвірніший** друг батьків (*А. Дістервег*)*. Це стосується і форм із прийменником *порівняно з.*

Конструкції з прийменниками *за* і *проти* характерні для розмовного стилю: *Немає місця, **милішого за** дім (*Нар. творчість*)*.

Варто наголосити на тому, що деякі прикметники утворюють паралельні форми вищого ступеня порівняння: *здоро́вший — здоровіший; то́нший — тонкіший; гру́бший — грубіший.*

Прикметно, що окремі форми різняться відтінками значення і сполучуваністю:

моло́дший	–	***молодіший***
(за віком або посадою)		*(за віком)*
ста́рший	–	***старіший***
(за віком чи становищем)		*(за віком)*
гла́дший	–	***гладкіший***
(рівніший — про поверхню)		*(то́вщий — про людину)*
то́вщий	–	***товстіший***
(про предмет і про людину)		*(тільки про людину)*
гі́рший	–	***гіркіший***
(проста форма вищого ступеня до поганий)		*(про смак)*

Вправа 18. Визначте види помилок і запишіть відредаговані речення.

1. Квіти — самий бажаніший подарунок для жінки. 2. Мандрівники вибрали більш коротший шлях. 3. Прогулянка на яхті була для дівчини найбільш пам'ятніша. 4. Більш комфортнішого місця для відпочинку, ніж Закарпаття, годі й шукати. 5. Модельєр запропонувала, щоб рукав був короче. 6. Хоч ми й однолітки, Генка вище мене. 7. Я впевненіша в собі, чим ти. 8. Ця шуба штучна, тому вона значно дешевше натуральної. 9. Цей спосіб розв'язання задачі більш раціональніший. 10. Це самий цікавий фільм з усіх, які я бачив.

Опрацьовуючи норми, пов'язані з **числівником**, учителеві необхідно звернути увагу на з'ясування комунікативної ролі та інформаційної цінності числівників.

У розмовному мовленні час події, як правило, **вказують не точно, а орієнтовно** *(зустрінемось о п'ятій,* а не *о сімнадцятій нуль-нуль,* оскільки і так зрозуміло, що не о п'ятій ранку*)*. У розповіді опускають слова *годин* і *хвилин:* 14.30 — *пів на третю.* 15.15 — *чверть на четверту, чверть по третій.*16.20 — *двадцять на п'яту.* 17.45 — *за чверть шоста.* 12.10 — *десять по дванадцятій.* 10.55 — *за п'ять одинадцята.*

Якщо ви не впевнені, що точно називаєте час якоїсь події, використовуйте слова *здається, орієнтовно, близько* або поміняйте місцями слово *година* і числівник: *це трапилось близько другої години; здається, о другій; годині о другій.*

Неабиякі труднощі для здобувачів освіти становить нормативне використання числівників, зокрема їх відмінювання, вживання можливих паралельних форм.

Учителеві варто зосередити увагу старшокласників на правильному поєднанні з числівниками іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини, які мають закінчення *-и, -і(-ї): два хлопці, два солов'ї, три робітники, чотири студенти* для запобігання поширених помилок із закінченнями *-а, -я.*

Шляхом спостережень над мовою ліцеїсти доходять висновку, який підкріплюється наведеним правилом.

При числівниках *два, три, чотири (*і в складі складених числівників*)*, *обидва* іменник і прикметник уживаються в формі називного відмінка множини: *два близькі родичі, три незабутні дні, чотири юні співачки(шістдесят чотири юні конкурсантки), обидва українські спортсмени.*

Формуванню навичок правильного використання числівників у мовленні сприятимуть такі завдання і вправи.

Вправа 19. Розіграйте діалог, обмінюючись планами на завтра. Вживайте числівники на позначення часу.

Вправа 20. Обміняйтеся згадками про ситуації, коли вам хотілося зупинити час або повернутися в минуле.

Вправа 21. Виправте помилки у вживанні числівників на позначення часу. Запишіть відредаговані речення.

1. Початок вистави в без тридцяти хвилин вісім вечора. 2. Я прокидаюсь у сім годин. 3. У п'ять годин п'ятнадцять хвилин ранку розвидняється. 4. Через п'ятдесят хвилин після десяти годин починається третій урок. 5. На годиннику було без п'яти хвилин дванадцять. 6. Зустріч призначено у дев'ять годин вечора.

У мовленні старшокласників нерідко трапляється ненормативне використання відмінкових форм деяких особових **займенників** і зворотного займенника *себе.* Досить ефективними для запобігання й усунення таких помилок є вправи на редагування.

Вправа 22. З'ясуйте, в яких реченнях уживання виділених слів не відповідає мовній нормі. Запишіть відредаговані речення.

1. **У їхньому** рішенні провести зимові канікули в Карпатах не було нічого дивного. **Їх** рішення підтримали батьки. 2. Було внесено чимало слушних пропозицій. **Їхнє** врахування піде на користь. 3. Перший етап змагань пройшов успішно. **Їхній** другий етап розпочнеться за тиждень.

Вправа 23. Прочитайте речення. Як ви зрозуміли їх смисл? Чи доречно тут ужито зворотний займенник *себе*? Перебудуйте кожне речення двічі, щоб смисл став зрозумілим.

Зразок. *Мама попросила, щоб я приготував собі сніданок. — Мама попросила, щоб я приготував їй сніданок.*

1. Мама попросила мене приготувати собі сніданок. 2. Батько доручив синові купити собі ковзани. 3. Брат умовляв мене віднести принтер до своєї кімнати. 4. Директор застав помічника у себе в кабінеті. 5. Дідусь попросив хлопця покласти газети перед собою. 6. Режисер порадив акторові не покладати всі надії тільки на себе. 7. Він попросив мене нічого не розповідати про себе. 8. Вчителька запропонувала учням описати себе у творі. 9. Сусід порадив мені не посилатися на себе. 10. Я сказав Миколі принести собі каву.

Опрацьовуючи нормативне використання дієслів у мовленні, учителеві слід звернути увагу на дієслова-пароніми, варіативність видових форм, специфіку утворення і вживання наказового способу, форм дієслова тощо.

Вправа 24. І. З'ясуйте значення слова *заощáдження.* Зробіть звуковий запис слова *зняттÁ.* Прочитайте текст. Визначте комунікативну мету автора й адресата мовлення. Сформулюйте основну думку тексту.

ЕЛЕКТРОННІ ГРОШІ

Люди вже звикли, що всім працівникам заробітну плату перераховують на картки, а не видають готівкою. Що ж усе таки краще: гроші чи шматок пластику?

Одна з основних переваг пластикової картки в тому, що йдучи по покупки, не треба перейматися, скільки грошей взяти з собою. Мало — може не вистачити. Багато — можуть украсти. А з карткою безпечніше. Електронними грошима можна здійснювати безготівкові розрахунки за покупки в багатьох торговельних мережах України і світу.

Крім вас ніхто не зможе скористатися грошима, і вони будуть у цілковитій безпеці. Зло́дій не зможе забрати гроші з вашої картки, як із гаманця. Тільки її власник знає, чи є кошти на рахунку і скільки їх.

Та навіть якщо на картці кругленька сума заощаджень, крадій не зніме їх, не знаючи пін-коду. А ще відразу ж після викрадення чи втрати картки треба зателефонувати на гарячу лінію банку й заблокувати рахунок.

Отримати нову картку — не проблема.

Зручно під'єднати послугу СМС-банкінг: одразу ж після зняття коштів на телефон власника картки надходить звіт про фінансову операцію: коли, де і скільки коштів було витрачено.

Пластикова картка дуже зручна під час подорожей за кордон. Незалежно від того, де ви відпочиватимете, ви зможете зняти будь-яку суму в будь-якій валюті.

Щоб убезпечити себе від крадіїв, пін-код слід запам'ятати, а папірець із записаним пін-кодом тримати якнайдалі від картки.

Набираючи пін-код, перевірте, чи немає на банкоматі незрозумілих пристроїв. Прикривайте рукою клавіатуру і стежте за тим, щоб ніхто не стояв надто близько під час зняття готівки.

Загалом же пластикова картка — приклад того, як новітні технології роблять наше життя комфортнішим та безпечнішим *(*за Я. Прищепою*).*

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Про які переваги пластикової картки порівняно з готівкою ідеться в тексті? Запишіть їх у вигляді пунктів.
2. До яких дій слід удатися в разі викрадення картки?
3. Як убезпечити себе від крадіїв?

III. Випишіть по два дієслова недоконаного й доконаного виду, поясніть смислову різницю між ними.

Вправа 25. Обмінюючись ролями, дайте відповіді на запитання, вживаючи дієслова в різних видових формах; з'ясуйте смислову відмінність між ними.

Зразок. *Ти взяв готівку? — Не брав. — Не взяв.*

1. Ти взяв готівку? 2. Ти купив продукти? 3. Ти повернув книжку? 4. Ти повісив гірлянду? 5. Ти говорив батькові про збори? 6. Ти вимкнув телевізор? 7. Ти зачинив двері?

Корисною для здобувачів освіти буде така інформація. На відміну від дієслів доконаного виду, які утворюють тільки просту форму майбутнього часу *(піду, підеш, піде; підемо, підете, підуть),* дієслова недоконаного виду вживаються у двох формах — складній і складеній: *іт**иму**, іти**меш**, іти**ме**; іти**мемо**, іти**мете**, ітим**уть**; буду йти, будеш іти, буде йти; будемо йти, будете йти, будуть іти.* В офіційно-діловому і науковому стилях уживаються обидві форми. В інших стилях перевага надається синтетичним формам дієслова: *відпочиватимемо, обідатимемо, чекатимемо, розмовлятимемо.*

Вправа 26. І. Прочитайте текст з описом найкрасивіших місць України. Визначте комунікативну мету автора.

НЕХАЙ У СВІТУ ПЕРЕХОПИТЬ ПОДИХ!

Зосередьмося на справжніх цінностях, які може запропонувати Україна світові. Пам'ятки тисячолітньої історії, спадщина української аристократії, волелюбність народу, неповторність природних ландшафтів — хіба не цим ми можемо безмежно дивувати всіх?

Пропонуємо вам «інвентаризувати» найпрекрасніші місця і міста України, Опишіть і сфотографуйте ту Україну, яку ви хотіли б показати світові.

Здивуйте Європу і світ! *(*О. Решетілова*).*

Вправа 27. У деяких маршрутних таксі можна прочитати такий напис: *«Проїзд по місту Київ 8 гривен».* Виступіть на зборах приватних перевізників і переконайте їх поміняти таблички.

Вправа 28. І. Прочитайте рекламу перукарських послуг перед входом у перукарню. Спрогнозуйте, як дієслова в наказовому способі впливають на перехожих. Дайте обґрунтовану оцінку реклами.

Стій. Зупинись. Зайди. Підстрижись.

ІІ. Складіть власну рекламу будь-чого з використанням дієслів у наказовому способі.

ІІІ. Проведіть у класі конкурс на найвдалішу рекламу.

Вправа 29. І. Проведіть бліц-турнір, даючи повні відповіді на запитання.

Як правильно?

Давайте зробимо **чи** *зробімо*?
Пішли **чи** *ходімо* на ковзанку?
Давайте посидимо **чи** *посидьмо*?
Давайте згадаємо **чи** *згадаймо*?
Давайте заспіваємо **чи** *заспіваймо*?
Давайте візьмемо **чи** *візьмімо*?
Давай мінятися **чи** *міняймося*, *поміняймося*, *нумо мінятися*?
Давай викинемо **чи** *викиньмо*?
Давай поженимося **чи** *поберімося*?
Давайте побажаємо **чи** *побажаймо*?

Найефективнішим видом роботи щодо запобігання помилок у використанні форм дієслова — дієприкметника й дієприслівника — визнано вправи на редагування.

Вправа 30. Визначте види помилок і запишіть відредаговані речення.

1. Працюючий на сьомому рейсі екіпаж у повному складі йде у відпустку. 2. Перемігший на чемпіонаті з футболу «Шахтар» потішив українських уболівальників. 3. Директор привітав усіх з наступившим Новим роком. 4. Квартира потребувала текучого ремонту. 5. Актор, зігравший би цю роль краще, захворів. 6. Студент, досліджуючий цю проблему, може виступити на семінарі.

Вправа 31. Визначте види помилок і запишіть відредаговані речення.

1. Мені було приємно, дізнавшись про твої успіхи. 2. Професор читав лекцію стоя за кафедрою і не глядя в конспект. 3. Повертавшись додому, в мене виникло бажання зайти до книгарні. 4. Розглядаючи вітрину, мою увагу привернула відеокамера. 5. Отримавши есемеску, вона була відразу ж прочитана. 6. Лише зробив усі домашні завдання, ти можеш відпочити. 7. Подзвонивши в двері, відповіді не було. 8. Згадуючи дитинство, в його уяві постає тихе провінційне містечко. 9. Познайомившись із новим сусідом ближче, стало зрозуміло, яка він чудова людина. 10. Застосовуючи цей метод, може бути зроблене епохальне відкриття.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Н. В. Ситуаційні вправи на уроках української мови. *Українська мова і література в школі.* 2017. №2. С. 2—8.
2. Бондаренко Н. В. Проєктна діяльність учнів на уроках української мови. *Українська мова і література в школі.* 2017. №5. С. 36—40
3. Попова Л. О. Класифікація засобів компетентнісно орієнтованого навчання української мови. *Українська мова і література в школі*. 2019. №4. С. 2—3.

§2.6. БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ЗАСВОЄННЯ ЛІЦЕЇСТАМИ СИНТАКСИЧНОЇ НОРМИ

Граматична правильність мовлення забезпечується дотриманням морфологічної та синтаксичної норм сучасної української літературної мови й полягає у правильному відборі морфологічних форм слова та побудові словосполучень і речень. Однак практика переконує, що старшокласникам надають розмиті відомості про синтаксичну норму, крім того, перепоною до вивчення мовних явищ є традиційна практика засвоєння знань у статичному, а не динамічному вияві. Саме цим і викликана потреба введення теми «Синтаксична норма» до чинної програми з української мови.

Синтаксична норма — це правила, що регулюють побудову словосполучень і речень, які в певний період апробовані та визнані суспільством за взірцеві. Дотримання їх є найважливішою умовою забезпечення правильності мовлення.

Синтаксична норма охоплює такі правила: порядок слів у реченні, синтаксичне узгодження й керування, уживання однорідних членів речення, уживання відокремлених членів речення, виражених дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотами; побудова різних видів простих і складних речень. Порушення синтаксичної норми призводить до синтаксичних помилок різного типу.

Міцним підґрунтям для засвоєння синтаксичної норми в 11 класі є здобуті раніше учнями знання про основні ознаки словосполучень і речень, синтаксичні відношення між їх компонентами, способи вираження головних і другорядних членів речення, відношень між частинами складного речення, його різновиди.

Соціальні виклики стимулюють утвердження функційно-стилістичного принципу навчання синтаксису, передусім у контексті його комунікативних завдань, що актуалізує необхідність опанування синтаксичної норми. Методика навчання української мови чутливо реагує на зміни лінгвістичної парадигми. Саме тому сьогодні, коли формальний і навіть структурно семантичний підходи до опису синтаксичних одиниць виявилися недостатніми, зріс інтерес до функційного аспекту, уточнено тлумачення мовних одиниць з урахуванням здобутків функційної лінгвістики, а відтак посилено функційний складник у процесі навчання синтаксису. Це вивищує роль синтаксичних норм у формуванні ефективного мовця. Опанування учнями синтаксичних відомостей спрямоване на формування вмінь і навичок уживання різноманітних синтаксичних конструкцій у власному мовленні з дотриманням синтаксичної норми та з урахуванням виражальних можливостей, що визначає стильову закріпленість цих конструкцій. Учні повинні оволодіти засоба-

ми експресивного й емоційного, книжного й розмовного синтаксису та навчитися вдало використовувати синтаксичні мовні одиниці в різних контекстах. Кожна з тем шкільного курсу синтаксису має значне комунікативне навантаження. Так, зокрема, засвоюючи *двоскладні речення*, здобувачі освіти вчаться розпізнавати, розмежовувати та аналізувати головні й другорядні члени двоскладного речення, визначати різні типи підметів і присудків та способи їх вираження, замінювати одні типи присудків іншими, конструювати речення означених типів, інтонувати їх відповідно до мети висловлення, комунікативно доцільно використовувати такі речення у власних висловленнях. Збагаченню мовлення учнів сприяє зіставлення паралельних синтаксичних конструкцій, зокрема двоскладних і односкладних речень. Наприклад: 1) *Я не спав. — Мені не спалося.* 2) *Урок закінчився. — Урок закінчено.* Доцільно з'ясувати з учнями стилістичні особливості подібних речень, доречність використання конструкцій у різних ситуаціях.

Як свідчить практика, нині залишається неактуалізованим риторичний потенціал синтаксичних мовних одиниць, отже, потребує розроблення механізм занурення освітнього процесу в риторичний контекст. Увагу учнів доцільно акцентувати на особливостях відбору мовних одиниць залежно від комунікативної ситуації. Це зумовлює важливість розосередженого введення до шкільних підручників методично адаптованих риторичних відомостей, що дало б можливість продемонструвати риторичний потенціал синтаксичних мовних одиниць. Наприклад, у процесі опрацювання словосполучень важливо переконати учнів у тому, що словосполучення більш повно характеризує предмети, дії, ознаки, ніж окреме слово. Усвідомлене засвоєння правил побудови словосполучень, сполучуваності слів необхідне для ефективного розвитку зв'язного мовлення учнів. Особливу увагу доцільно звертати на дотримання учнями синтаксичної норми.

Тема: *Словосполучення. Будова й види словосполучень за способом вираження головного слова.*

Вправа 1. І. Прочитайте слова й словосполучення. Поясніть, що точніше характеризує предмети, дії, ознаки — слово чи словосполучення.

Мережа, інтернет, павутина; всесвітня мережа, всесвітня павутина.

ІІ. Складіть і запишіть речення зі словами *інтернет, павутина, всесвітня мережа*.

ІІІ. Чому Інтернет називають усесвітньою павутиною? Які можливості Інтернету ви використовуєте в процесі навчання української мови? Які плануєте використати в подальшому?

Довідка: Для виконання завдання ознайомтеся з рекомендаціями української мовознавиці К. Городенської.

В українській мові природно вживати замість «означальних» *іменників бізнес-, медіа-, піар-, інтернет-, онлайн-* прикметники *бізнесовий, медійний (масмедійний), піарний, піарівський, інтернетний, інтернетівський, інтернетовий, мережевий, онлайновий: бізнесова освіта, медійне середовище, інтернетівські видання.*

Вправа 2. Про кого чи про що йдеться в тексті? Завдяки яким словосполученням ви це визначили? У чому полягає роль словосполучень?

Ми знаємо їх з дитинства. Веселе цвіріньканння цих розбишак починається зранку. Ці маленькі сірі кульки стали символом дитинства.

Складіть подібний текст, застосовуючи такі перифрази: *зелена красуня, гвинтокрила машина, сонячний камінь, повітряні ворота* (на вибір).

II. З якою метою в мовленні застосовують перифрази?

III. Запропонуйте власні перифрази до слів і словосполучень: *урок української мови, підручник, школа, одинадцятикласник.*

Вправа 3. І. Прочитайте виразно текст, приділяючи особливу увагу правильній вимові числівників. Пригадайте, що називається словосполученням. Випишіть із тексту 10 словосполучень. Поясніть свій вибір. Чому не всі сполучення слів можна назвати словосполученнями (наприклад: *історія розпочалася; віденці знайшли*)?

Історія кави в Австрії розпочалася після війни з турками. У залишеному ними обозі віденці знайшли 300 мішків з кавовими зернами, і ніхто не знав, що з цим добром робити. Дісталися вони Юрію Кульчицькому. Саме ця людина й навчила віденців пити каву. Він особисто розносив напій вулицями міста, убравшись у турецький одяг. Однак гіркий та міцний смак кави по-турецьки місцевим мешканцям не сподобався, вони навіть вважали непатріотичним уживати її. Це наштовхнуло на створення оригінального віденського рецепту — чорну каву відфільтрували, додали вершки та мед і подавали з булочкою-рогаликом. Така ідея прийшлася до смаку як віденцям, так і гостям міста.

У 1684 році у Відні з'являється перша кав'ярня. Відтоді ці заклади стають основним місцем проведення дозвілля. Сюди приходили художники, музиканти, архітектори, інтелектуали. Ця традиція зберігається і досі. Свою любов до кави віденці висловили створенням Музею кави, щорічно 1 жовтня в країні святкують День кави, а 2011 року ЮНЕСКО включила кавові традиції Відня до списку нематеріальної культурної спадщини (з журналу).

II. Поясніть написання підкреслених слів.

III. Підготуйте усну розповідь на тему: «Історія кави в Україні». Започаткуйте традицію проведення Дня кави в рідній школі. Для цього проведіть конкурс на кращий сценарій проведення свята. Запросіть до участі в конкурсі на розроблення сценарію свята учнів старших класів, учителів, батьків, друзів.

Вправа 4. Прочитайте текст. Випишіть із нього словосполучення, що характеризують море. Визначте їх вид за способом вираження головного слова.

МОЄ МОРЕ

Мало хто про це знає, але в мене є море. Безкрає і дуже глибоке. Моє море прозоре, іноді воно буває солоне, але зазвичай воно солодке. Саме так. Хоча солодких морів у природі не буває. Існують моря кольорові — чорне, жовте, червоне, біле. Чи моря мертві. А моє море — живе. І солодке. Коли я лягаю спати, воно тихенько шумить на вушко, огортає морським шумом, заколисує до сну. Іноді моє море штормить, вирує й б'є хвилями. Хлине потоками сліз.

Отоді воно дуже солоне. І тоді мені солоно. Але так буває дуже рідко. Загалом воно мирне й спокійне. І дуже тепле. Море. В мені (Слава Світова).

ІІ. Ознайомтеся зі словниковою статтею *море* в географічному словнику. Яку інформацію вона містить? Використовуючи матеріали словникової статті, запишіть словосполучення, якими можна схарактеризувати море. Визначте їх вид.

Вправа 5. І. Складіть словосполучення з поданими словами й фразеологізмами. Із чотирма складеними словосполученнями (на вибір) складіть речення.

Заткнути за пояс, хоч голки збирай, лікар, бити тривогу, **брати за душу**, шахтар, передати куті меду, стіннівка, відеозапис, спецкор, хімчистка, Приватбанк, турбаза, вітер у голові, **бачити наскрізь**, пенальті, ярмарок, журі, путь, тюль.

ІІ. Поясніть значення виділених фразеологізмів.

ІІІ. Визначте рід іменників *пенальті, ярмарок, журі, путь, тюль*.

Важливо опановувати мову не як затеоретизовану абстрактну дисципліну, що містить багато правил, винятків із правил, а як практичний курс, оскільки мова — це потужний інструмент, яким кожен учень користується щоденно для задоволення різноманітних потреб.

У засвоєнні синтаксичної норми особливу роль відіграють вправи на редагування. Майже сто років не втрачають актуальності слова відомого французького педагога Селестена Френе: «Редагування — це королівська дорога до грамотності». У сучасному суспільстві, на жаль, не бракує текстів для редагування: виступи політиків і пересічних українців, коментарі в соціальних мережах, реклама досить часто потребують редагування. Доцільно спрямовувати учнів на виявлення помилок і самостійне редагування словосполучень, речень і текстів. На уроках така робота теж є ефективною, що переконливо доведено українськими лінгводидактами (Н. Бондаренко, М. Пентилюк, Л. Скуратівський, А. Ярмолюк та ін.). Для закріплення синтаксичної норми радимо використовувати вправи на редагування словосполучень, речень, текстів, трансформування речень, вибір правильного варіанта із низки запропонованих тощо.

Вправа 6. Знайдіть словосполучення, у яких порушено норму. Чим зумовлена кожна помилка? Виправте її й запишіть правильно.

Ходити по гриби, заплатити проїзд, у минулий четвер, щедрий на добро, купити молока, старший за брата, пробачте мене, дорогий для мене, йти по воду, пам'ятник Лесі Українки, дбати про дітей, не побачив виправлення, кращий неї, планувати відповідно постанови, одружився на красуні, чекати вчителя, навчився математиці.

Вправа 7. Запишіть речення правильно, усунувши помилки дієслівного керування. У сумнівних випадках зверніться до словників та інших довідкових джерел.

1. Я ніколи не зраджу своєму народові. 2. Я люблю і захоплююсь футболом. 3. Ми проїжджали по красивим карпатським місцям. 4. Ми проводили урок в цьому класі згідно розкладу. 5. Нашим сьогоденням і майбутнім піклується рідна школа. 6. Я шануюся і пишаюся кращими людьми мого рідного міста.

7. Наприкінці виступаючий подякував присутніх за увагу. 8. Більш за все я люблю і захоплююсь літературою.

Вправа 12. Утворіть словосполучення, дописавши іменник із прийменником чи без нього. Пригадайте, у яких життєвих ситуаціях ви використовуєте наведені дієслова. Які з них вам допомогли?

Сподіватися …, подякувати …, скористатися…, навчати …, навчатися …, пробачте …, вибачте, даруйте…, берегти, здобути.., запобігати…, опановувати…, розбирати…, розбиратися…

Для виконання цих та подібних вправ радимо скористатися «Словником дієслівного керування».

Вправа 13. Знайдіть словосполучення, у яких порушено мовну норму. Чим зумовлена помилка?

Мешкати у місті Львів, виставка у місті Харкові, купатися на річці Дніпро, відпочинок на річці Пслі, живу на вулиці Автозаводській, проїжджаю вулицю Соборна, у пустелі Сахара, перебування у пустелі Сахарі, біля гори Тотоха, біля гори Тотохи на планеті Марс, на загадковій планеті Марсі.

Опрацювання теми «Уживання похідних сполучників» доцільно починати зі спостереження над роллю сполучників у тексті. Учні характеризують сполучники за значенням, будовою, походженням. Доцільно дібрати текст, що містить цікаву для старшокласників інформацію або ж заряджає їх позитивними емоціями. Такий текст стане базою для розроблення компетентнісних завдань.

Ефективними є вправи, що передбачають добір потрібних за змістом сполучників, пошук синтаксичних конструкцій, що потребують редагування, з-поміж нормативних і девіантних, наприклад:

Вправа 14. 1. Спишіть речення, уставляючи на місці крапок потрібні сполучники. Схарактеризуйте їх за значенням, будовою, походженням.

1. Я не довіряю цьому століттю,… воно вкрай самозакохане. 2. Прикметно,.. звукопис є різним…., для кожного вуха,…для багатьох культур. 3. У машині ми не співаємо,… вмикаємо радіо, на пікніку ми не співаємо,…вмикаємо радіо з машини. 4….я запитую своїх студентів,.. є комунікацією сон, молитва, сповідь собі, спогади, задума.. ведення щоденника лише для себе, вони найчастіше це заперечують.. дивуються,.. навіть дискутують,..дізнаються,..це теж форма комунікації,.. називається автокомунікацією — спілкуванням із собою. 5 Словами можна малювати картини так само,.. фарбами.. олівцями,.. найгарніші картини виникають тоді,.. змішуєш слова точнісінько так,.. художники змішують фарби (з М.Титаренко).

2. Що нового ви дізналися із речень? Яка інформація зацікавила вас найбільше?
3. Доберіть означення, якими можна схарактеризувати наше століття.
4. Продовжте речення: Словами можна…

Учнів треба спрямовувати на нормативне вживання похідних сполучників (у першому реченні замість *чим вищий*… доцільно сказати *що вищий;* у другому замість *не дивлячись — попри те що, дарма що, всупереч тому що, хоч, не-*

зважаючи на те що; у третьому реченні замість *настільки, що — така, що;* у четвертому реченні замість *по мірі того, як — відповідно до того, як;* у п'ятому реченні замість *який би не був — хоч (хай) який);* у шостому реченні замість *до тих пір — доти, до того часу;* у сьомому реченні замість *не то..., не то — чи то..., чи — ;* в останньому реченні замість *як би не було — хоч (хай) як буде).* Закріпленню теоретичних відомостей сприятимуть вправи, що передбачають редагування, самостійне складання учнями речень, наприклад:

Вправа 15. Відредагуйте речення й запишіть правильно.

1. Вам запропонують запашну чай та каву (з оголошення в поїзді). 2. З коронавірусом працюють тільки чітко визначені лікарні, а не більшість від загальної кількості. 3. Я з кількома громадськими активістами зібрали гроші й допомогли дитячому будинку купити іграшки. 4. Сьогодні містом уже їздять понад двадцять маршруток. 5. Газета «День» надрукував інтерв'ю з міністром. 6. Більшість депутатів проголосували закон (із соціальних мереж).

З огляду на те що пасивні дієслова з постфіксом -ся мають в українській мові не повсюдне, а своєрідне використання, чинною програмою передбачено опрацювання нормативного вживання дієслів із -ся, що передають зворотну або взаємну дію, наприклад: *я вмиваюся (умиваю себе), він одягається (одягає себе), ми листуємося (один з одним).* Доцільно наголосити на правильному вживанні означених дієслів. Проілюструємо таблицею.

Уживання дієслів із часткою -ся

Із часткою -ся вживаємо дієслова:	
що означають дію, спрямовану на її носія	*Людина вмивається, одягається.*
що означають дію, виконувану в інтересах її носія	*Люди будуються.*
що означають дію двох і більше осіб, спрямовану навзаєм	*Спортсмени змагаються.*
що передають стан особи-діяча	*Мати хвилюється.*
що означають буття, міру, наявність (або відсутність)	*Сталося вчора. Минулося.*
що вживають на означення психічних станів людини при іменникові в давальному відмінку	*Мені не спиться.*
що вживають на означення явищ природи	*Збирається на дощ. Випогодилося.*

Вправа 16. Прочитайте текст. Випишіть дієслова, визначте спосіб, час. З'ясуйте стилістичну роль дієслів.

Лелеки просиналися у гніздах
В передчутті тривожної доби, -
Кипів реактор збуджений за містом,
І третій ангел з відчаю трубив.

Збулось провістя апокаліптичне,
Зоря Полинь упала в полини,
На землю й води сяйвом опівнічним,
Останнім чистим спалахом весни.
Світ розчахнувся навпіл — «до» і «після»,
Гірчило в горлі болісно, до сліз.
Кричало «Гірко!» десь іще весілля,
Горів реактор, думалося — хмиз.
Сирени вили вовком на пожежу,
В капкані звір від люті лапу гриз.
На волю рвався атом безбережну,
Світ за очі крізь рудуватий ліс.
За крок стояло людство до лучини,
Від урвища — на відстані руки.
Загнали в лампу ядерного Джина,
В собі лишили звіра залюбки.
Людей по колу водять біснуваті,
Розщеплюють на атоми світи.
До Прип'яті лишилися прип'яті
Лише лелеки й ангели святі.

М. Жайворон

II. 1. Знайдіть у тексті фразеологізми. З якою метою їх застосовує автор?
2. Для чого автор використав омоніми?
3. Які події описані у вірші? Як вони вплинули на життя й здоров'я людей, екологічну ситуацію в Україні?
4. Чи можна було уникнути цих наслідків? Висловте свою думку.

Вправа 17. Відредагуйте речення.

1. Зловмисниками було підпалено суху траву. 2. Нами вибрано тему твору. 3. Презентацію підготовлено Миронюком Олегом. 4. Ученими розроблено систему лікування від грипу. 5. Протокол підписано головою зборів. 6. Твір написано Мариною самостійно. 7. Директором оголошено конкурс стінгазет, присвячених Міжнародному дню рідної мови.

Старшокласники вже знають, що в українській мові вільний порядок слів, ця особливість забезпечує гнучкість, пластичність мови, що уможливлює передавання найтонших смислових відтінків, однак важливо наголосити, що в окремих випадках перестановка членів речення змінює смислове значення висловлення. Наприклад, у реченнях: *День змінює ніч. Ніч змінює день.*

Як бачимо, у першому реченні підметом є слово *день*, слово *ніч* — додатком; у другому реченні слово *ніч* є підметом, *день* — додатком. Якщо в реченні *Вчора було холодно* поміняти місцями слова, то стає зрозуміло, що порядок слів дає змогу виокремити головне слово, не змінюючи смислу висловлення.

Цікаво здійснити спостереження над реченнями, у яких наявні кількісні числівники, адже в цьому разі зміна порядку слів надає йому додаткового

смислового відтінку. Якщо числівник помістити після іменника, то виникає так звана категорія орієнтовності: *На засіданні присутні двадцять осіб. На засіданні присутні осіб двадцять.*

Учні мають усвідомити, що перестановка слів у реченні посилює або послаблює смислове значення членів речення. Водночас, попри велику свободу порядку слів у реченні, існують певні правила, що визначають послідовність розміщення членів речення. Для закріплення вивченого раніше матеріалу пропонуємо роботу з таблицею. Результати анкетування, проведеного серед учнів 10-11-их класів у грудні 2019 року, переконують, що 96% респондентів надають перевагу роботі з таблицею, а не текстовому формату подачі навчальної інформації.

Порядок слів у реченні

Прямий порядок слів	Зворотний порядок слів
Підмет – присудок. *Сонце світить.*	Присудок – підмет. *Світить сонце*
Узгоджене означення – означуване слово *Літнє сонце світить*	Означуване слово – узгоджене означення *Сонце літнє світить*
Означуване слово – неузгоджене означення *Промені сонця засліплюють.*	Неузгоджене означення – означуване слово. *Сонця промені засліплюють.*
Присудок -додаток *Я милуюсь сонцем.*	Додаток – присудок *Сонцем я милуюсь.*

Вправа 18. З кожної групи поданих слів складіть по два речення, у яких був би прямий і зворотний порядок слів. Речення запишіть.

1. віта, широколисті, могутні, дуби, розкинули.
2. легкі, наді мною, пропливають хмаринки.
3. мчать, хмари, швидко, на північ.

У процесі вивчення теми «Синтаксична норма» доцільно акцентувати увагу учнів на тому, що комунікативно доцільне застосування односкладних і неповних речень дає змогу вдосконалити текст. Цьому сприяють вправи, що передбачають ознайомлення з текстом, редагування його. Наприклад:

Вправа 19. І. Прочитайте написане. Які слова тут зайві? Відредагуйте текст (письмово).

Я бачу сучасну школу такою, куди хочеться йти, де від навчання отримуєш задоволення. Учні повинні вивчати ті предмети, які їм подобаються. Я вважаю, що в школі не повинна переважати теорія. Має бути більше практики. Мають бути екскурсії. Я переконана, що школа має розвивати здібності… (з учнівського твору).

ІІ. 1. Використання яких речень дало вам можливість удосконалити текст?

2. Розкажіть, якою бачите сучасну школу ви.

Вправа 20. Прочитайте поетичний текст. Визначте тип ужитих у ньому речень. Визначте стилістичну роль цих речень у тексті

Кришталь, сервізи, книги і рояль,
Гараж, машина, чепурненька дача…
Людина ніби добра й не ледача,
І все-таки її по-людськи жаль.
Трудилася, себе не берегла,
Згиналися в роботі дужі плечі.
А врешті-решт роз'їли душу речі.
Не та мета манила і вела.

М. Луків

ІІ. Яку проблему порушено в тексті? Що викликає жаль автора? А які почуття викликають у вас люди, про яких ідеться в тексті?

Вправа 21. Об'єднайтеся в групи. Розкажіть, використовуючи неозначено-особові речення:

- І група — про правила користування соціальними мережами.
- ІІ група — про правила виголошення промови.
- ІІІ група — про правила пожежної безпеки.

Вправа 22. Складіть календар дій на поточний місяць, формулюючи завдання у формі означено-особових речень, використовуючи дієслова *навчусь, опаную, приєднаюся, поділюся, прослухаю, напишу, прочитаю, застосую, допоможу, запланую, подякую, запитаю, перегляну, підтримаю, зателефоную, надішлю, попрошу, привітаю, подарую, знайду, втілю, обдумаю, розпочну, вибачу, створю, повторю, використаю, дізнаюсь.*

Особливої уваги вчителя потребує опрацювання синтаксичної норми в простих ускладнених реченнях. Практика переконує, що ефективними є вправи на редагування:

Вправа 23. Прочитайте. Знайдіть і виправте помилки у вживанні відокремлених означень, виражених дієприкметниковим зворотом.

1. Прослухавши передачу «Велич особистості», мені захотілося більше дізнатися про Олександра Олеся. 2. Читаючи «Саудаде» Андрія Любки, хочеться подорожувати Балканами. 3. Промочивши ноги, у Наталки піднялася температура. 4. Пропустивши багато занять, мені не вдалося швидко надолужити пропущене. 5. Гуляючи в горах, увагу привернули смереки.

Вправа 24. Замініть підрядні частини складних речень дієприкметниковими зворотами. Прокоментуйте, як змінилося експресивне забарвлення речень.

1. Препарат, який запропонував лікар, виявився ефективним. 2. Комп'ютер, який подарували батьки на день народження, дуже сподобався Ігореві. 3. Герань, яка розквітла на підвіконні, милувала око. 4. Ринки України заполонили товари, які виготовлено в Туреччині. 5. Троянди, які подарували вчительці одинадцятикласники, п'янили ніжним ароматом.

Вправа 25. Із двох простих речень утворіть одне, ускладнене відокремленим означенням. Чи будуть вони синонімічними? Які з речень ємніші, економніші, дають змогу уникнути повторів слів і словосполучень?

1. Додолу гнуться верби. Верби високі, кислаті. 2. Місяць сяє і світить. Місяць закоханий в ніч чарівну. 3. У печі топилося. Піч була розмальована по комину густою синькою. 4. Над річкою літали лелеки. Лелеки білі, красиві.

Вправа 26. Доповніть речення відокремленими узгодженими означеннями й запишіть. Поставте розділові знаки.

1. Озеро (яке?)… виблискувало на сонці. 2. Надсадно рвуться з-під хмизу гриби (які?). 3. Співучі крила лебедів захопили весну (яку?) і принесли нам. 4. Небо (яке?) густо засіяне зірками. 5. Соняшники (які?) тягнуться до сонця й до зірок.

Вправа 27. Випишіть з електронних словників українського лінгвістичного порталу **(http:/lcorp.ilif.org.ua)** синонімічні ряди до слів-означень *сучасний і динамічний.* Складіть два речення з синонімами кожного ряду, щоб вони вживалися в ролі відокремлених означень.

Учні мають усвідомити, що в складному реченні кожна частина, яка входить до нього, має бути правильно побудована, частини складного речення мають бути логічно пов'язані між собою.

Частини складного речення мають бути однопланові за смислом і граматичним оформленням. У складному реченні в наступній частині, шоб не повторювати тих самих слів, їх пропускають або замість них уживають співвідносні займенники (*він, такий, який, що* тощо), прислівники (*тут, там, тоді тощо*). Наприклад, у другій частині речення *Завойовник знущається з підкореного народу, а підкорений — з себе (В. Голобородько)* пропущено присудок *знущається*. Недотримання цих правил спричиняє логічні помилки. Запобіганню й усуненню таких помилок сприяють вправи:

Вправа 28. Порівняйте речення. Чим викликані логічні помилки в реченнях, позначених цифрою 1?

I. 1. Учень довго говорив про шляхи подолання кризи в країні, і це мало цікавило присутніх. 2. *Учень довго говорив про шляхи подолання кризи в країні, однак це мало цікавило присутніх.*

II. 1. Дерева в лісі стоять сірі, а ялини своїм убранням приваблюють зір. 2. *Усі дерева в лісі стоять сірі, тільки ялини зеленіють і приваблюють зір (… тільки ялини своєю зеленню приваблюють зір).*

III. 1. Розглядалося питання, як організувати літній відпочинок і про роботу пасажирського транспорту в цей період. 2. *Розглядалося питання про те, як організувати літній відпочинок та спланувати роботу пасажирського транспорту в цей період. (Розглядалося питання про організацію літнього відпочинку і про роботу пасажирського транспорту в цей період).*

IV. 1. Ми зайшли до кабінету лікаря, який був у кінці коридору. 2. *Ми зайшли до лікаря в кабінет, який був у кінці коридору*.

Вправа 29. Для виконання проєкту «Синтаксичні непорозуміння» об'єднайтеся в групи. Розподіліть завдання.

1. Визначте мету й завдання вашого проєкту, спрогнозуйте результат його виконання: презентація, стіннівка тощо.
2. Створіть обліковий запис у OneDrive і забезпечте доступ до інформації всім учасникам групи.
3. Добирайте, систематизуйте й узагальнюйте опрацьовану інформацію в OneDrive.
4. Оформіть проєкт і дайте доступ для ознайомлення з ним і оцінювання вчителеві та учасникам інших груп.
5. Ознайомтеся з відгуками однокласників про створений проєкт.
6. Проаналізуйте свою діяльність.

Список використаної літератури

1. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Концепція навчання української мови учнів ліцею / за заг. ред. д-ра пед. наук Н. Б. Голуб. Київ : Педагогічна думка, 2019. 77 с.
2. Горошкіна О. М. Функційний аспект навчання синтаксису в загальноосвітній школі. *Українська мова і література в школах України*. 2017. №12. С. 49—51. URL: http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711700
3. Сидоренко В. В. Лінгводидактичні засади навчання синтаксису й пунктуації української мови учнів 8-9 класів в умовах оновленої освітньої парадигми. *Українська мова і література в школі*. 2015. №1. С. 7—19. URL: http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9427
4. Українська мова. 10-11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту. URL: https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58800/.

§2.7. УНОРМУВАННЯ ПУНКТУАЦІЙНОЇ ГРАМОТНОСТІ ЛІЦЕЇСТІВ

Аналіз спеціальної літератури засвідчує, що поняття *«пунктуація»* має кілька тлумачень: 1) система загальнообов'язкових графічних позаалфавітних знаків, призначених для графічної організації та членування писемного тексту; 2) сукупність правил, кодифікувальних норм пунктуаційного оформлення писемного тексту; [1, с. 158], 3) розділ мовознавства, у якому вивчають розділові знаки і правила їх використання на письмі [5, с. 275].

Головне призначення пунктуації — допомогти передати смислові та інтонаційні відтінки мовлення [4, с. 70].

Методика пунктуації — це розділ методики навчання української мови, що досліджує процес формування в учнів пунктуаційних умінь і навичок. Наукові засади методики пунктуації були закладені такими вченими як Ф. Буслаєв, О. Пєшковський, Л. Щерба, розвинені С. Абакумовим, О. Біляєвим, Г. Блиновим Н. Бондаренко, М. Вашуленком, О. Глазовою, О. Гончарук, О. Дудниковим, Н. Ковальчук, І. Савченко, Н. Тоцькою, І. Ющуком, С. Яворською та ін.

Як і орфографія, пунктуація слугує засобом оформлення тексту і сприяє ефективному спілкуванню. Розділові знаки застосовують задля розмежування окремих логіко-граматичних частин у потоці мовлення. Розділові знаки дають

можливість тому, хто пише, виразніше передавати свої думки і почуття, а тому, хто читає, — краще, точніше сприймати текст. Розуміння учнями комунікативної ролі розділових знаків пробуджує зацікавленість у вивченні пунктуаційних правил. Переконати учнів у важливості пунктуації може завдання: прочитати текст, надрукований без розділових знаків. Наприклад:

Дощ він буває різний іноді ллє як із відра обрушиться на землю суцільним потоком захитає дерева змусить низько пригнутися гілки чагарнику приб'є до землі траву а потім пошумівши побуянивши стрімко рушить далі буває і зовсім інший він починається майже непомітно і йде довго не перестаючи нудно тарабанити по дахах будинків над якими низько нависло тужливе сіре небо (За С. Васильченком).

Неможливість охопити зором межі речень та їх частин у тексті робить написане висловлення важкозрозумілим, складним для сприймання. Як відомо, утруднюють письмове спілкування й неправильно поставлені розділові знаки.

Вправа 1. З'ясуйте, яких помилок припустилися автори речень, розставляючи розділові знаки, що призвело до спотворення змісту.

1. Фермерське господарство «Світанок» розводить багато птахів: коней, корів. 2. Коли сонце пішло за обрій з речами, група туристів виїхала з готелю. 3. Пальців у хлопчика двадцять п'ять: на кожній руці по десять, на ногах разом двадцять. 4. Рябчики говорять: мисливці люблять дрімати на деревах. 5.Тетяна сиділа на лаві, що розташована біля самої води й чекала на подругу.

Пунктуаційна грамотність людини поліпшує якість спілкування, сприяє досягненню комунікативної мети. Володіння пунктуацією має велике загальнокультурне значення, є показником рівня мовленнєвого розвитку людини, її комунікативних умінь.

Сьогодні перед учителями-словесниками поставлено відповідальне завдання: досягти рівня відносної пунктуаційної грамотності учнів, що передбачає знання основних пунктуаційних правил і сформованість відповідних навичок, необхідних для ефективного письмового викладу і сприймання думок. Відомо, що абсолютний рівень грамотності (пунктуаційної та орфографічної) відбиває бездоганне володіння всіма нормами, а також авторське творче використання багатофункційності розділових знаків. Актуальною проблемою сучасної методики пунктуації є вироблення в учнів усвідомлення важливості розділових знаків у спілкуванні людей. Для цього доцільно запропонувати учням пригадати фразеологізми, що містять назви розділових знаків.

Педагогам необхідно зважати на те, що почасти учні спостерігають далеко не взірцеве пунктуаційне оформлення текстів вуличної реклами, засобів масової інформації, книжок, інших поліграфічних видань, зокрема й із досконалим дизайнерським оформленням. Тому необхідно наполегливо й послідовно розвивати в учнів пунктуаційну пильність, виховувати шанобливе ставлення до мови в різних її виявах. До того ж вибір розділового знака не завжди є простим та однозначним. Щоб правильно поставити розділо-

вий знак, мало вивчити правила, необхідно знати синтаксис, зокрема побудову речення, значення його частин, а також вміти правильно інтонувати речення, тобто правильно його прочитати й почути. Погоджуємося з думкою Т. Должикової, що в 11-му класі повторити й узагальнити синтаксичну й пунктуаційну норми цілком можливо на уроках української літератури, присвячених творчості поетів-постмодерністів. Дослідниця привертає увагу до того, що письменники-постмодерністи доволі часто «грають» з пунктуацією, коли в тексті бракує якогось одного або й усіх розділових знаків, що не перешкоджає комунікації між автором і читачем, а навпаки, дає змогу глибше розуміти художній задум. Як завдання вчена радить учням запропонувати самостійно розставити розділові знаки й обґрунтувати їх доцільність. Наведемо приклад такого тексту.

ІНШИЙ

людина сама нічого не може
людині завжди потрібен інший
на кого себе помножити можна
для кого варто писати вірші
з ким можна разом долати відчай
чи радість ділити не ризикуючи
хто може в будь-яку мить засвідчити
що ти — реальний що ти — існуєш
людина ж бо в себе не надто вірить
все свідка для себе шукає якогось
нема людини — спіймає звіра
не зловить звіра — віднайде бога
не знайде бога — візьме люстерко
та навіть там себе не впізнає
бо в собі бачить обличчя смерті
і не розуміє що смерті немає..
людина сама нічого не може
ні народитись ні вмерти тихо
побудь же іншим мені мій боже
постій поблизу..
помовч..
подихай..

Ю. Іздрик

Важливо навчити не тільки вибирати розділові знаки, а й бачити можливість ставити в межах однієї синтаксичної конструкції різні, але такі, що відповідають правилам, розділові знаки. Необхідно навчити розрізняти варіативні розділові знаки від помилкових. Вирішенню означеного завдання сприяють вправи, що передбачають постановку варіативних розділових знаків, роботу з текстами, що містять пунктуаційні помилки, працюючи з якими учень стає коректором, оскільки править деформований текст.

Нормативними називають розділові знаки, що відповідають синтаксичному й смисловому характеру речення, вони закріплені правилами, передусім «Українським правописом».

Варіативні розділові знаки теж відповідають нормі, однак у того, хто пише, є можливість вибору одного з кількох розділових знаків для конкретного речення.

Так, у безсполучниковому складному реченні *Почався карантин, школа спорожніла* вжито кому, оскільки між частинами його встановлено перелічувальні відношення (*Почався карантин, і школа спорожніла).* Водночас у цьому реченні можна поставити й тире, оскільки воно має й причинно-наслідкове значення: *Почався карантин — школа спорожніла. Почався карантин, тому школа спорожніла.* Тож обидва розділові знаки правильні. Отже, і кома, і тире — правильні розділові знаки, у цьому разі вони варіативні.

Ефективним є завдання, що передбачає зіставлення пунктуації в реченнях, наведених парами. Учні повинні поміркувати, чим зумовлена різниця у виборі розділових знаків. Наприклад*: Влітку в суботу, неділю ми з друзями відпочиваємо біля озера. Влітку в суботу-неділю ми з друзями відпочиваємо біля озера.*

Практика засвідчує, що пунктуацію не можна вивчити тільки шляхом запам'ятовування правил, бо почасти вживання розділових знаків залежить від стилю мовлення, особливого забарвлення думок, переданих письмово. Інколи для того, щоб правильно поставити розділовий знак, необхідно точно зрозуміти не тільки окреме речення, а й увесь текст. З огляду на це вивчення пунктуації повинно пов'язуватися не тільки з граматикою, а й зі стилістикою, з аналізом текстів різних стилів мовлення, особливостей мови художніх творів.

Під час добору вправ необхідно враховувати результати досліджень зарубіжних учених, освітніх експертів, згідно з якими мовними досягненнями людини XXI століття є значний словниковий запас; критичний аналіз прочитаного/почутого матеріалу; спілкування за допомогою різноманітних медіа з використанням різних стилів мовлення; здатність формувати й захищати власну думку; уміння ставити запитання; ведення конструктивної дискусії [2]. Тож, крім пояснення правил уживання розділових знаків, важливими є самостійний пошук інформації, опрацювання, ранжування її; добір запитань до текстів; висловлення власної думки з певної проблеми; складання учнями власних текстів різної жанрово-стильової належності тощо.

Наведемо приклади таких вправ. Для зручності ми розташували їх за темами, що викликають найбільші труднощі в учнів.

Тире між підметом і присудком

Вправа 2. Запишіть афоризми видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського (1918—1970), ставлячи пропущені літери й розділові знаки.

1. Праця це одне з найчистіших і найшляхетніших дж..рел емоційного стан.. радості діяння творення. Думка, що народж..на збуджена витончена в праці, стає радіс..ною, оптимістичною. 2. Мова духовне б..гатство народ… 3. Дитина дзеркало родини як у краплі води відбиває..ся со..нце так у дітях відбиває..ся морал..на чистота матері й батька. 4. Совість це емоційний страж переконан..ь. 5. Роки д..тинства це насамперед в..хован..я сер..ця.

II. 1. Що Вам відомо про В.О. Сухомлинського? Розкажіть однокласникам.
2. Для чого, на Вашу думку, педагог спонукав своїх учнів складати казки?
3. Поясніть, як ви розумієте четвертий афоризм.

Вправа 3. З'ясуйте лексичне значення поданих слів, складаючи афоризм, наприклад: *Дружба — це рослина, що росте повільно, і, перш ніж заслужити собі ім'я, вона повинна пройти через іспити й витримати багато випробувань долі* (Дж. Вашингтон). Поясніть уживання розділових знаків у створених вами афоризмах.

Совість, щастя, успіх, освіта, родина, країна, друзі.

Вправа 4. Складіть і запишіть речення так, щоб кожна власна назва була підметом, а воно розповідало про те, чим прославилася ця видатна людина. Будуйте речення так, щоб між підметом і присудком стояло тире. Під час виконання завдання використовуйте підручники з історії, фізики та з інших предметів, довідники, енциклопедії, інтернетні джерела.

Михайло Грушевський, Катерина Білокур, Микола Амосов, Богдан Ступка, Ігор Сікорський, Іван Піддубний, Іван Пулюй, Володимир Івасюк.

Вправа 5. Прочитайте назву тексту. Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? Що означає поняття «слово» для вас? Поміркуйте, про що йтиметься в тексті.

Слова — це любов

Спочатку було слово. І відтоді як же багато воно означає в нашому житті. День починається зі слова. Розмова — з нього ж. Монолог — зі слова, а діалог — із двох. Слово може бути приємним, щирим, добрим, милим; великим, коротким, маленьким; кострубатим, дивним. Апогеєм мовлення є гострі слівця, які водночас можуть бути іронічними й улесливими, а ще — жартівливими. Слово — зброя, здатна воювати як за добро, так і, на жаль, за зло. Людина може мати сильний характер ззовні, але варто сказати їй щось «усередину», вразити, і вона відразу стає слабкою, або ж розчуленою чи навіть беззахисною. Якщо сказати добрим людям добре слово, вони стануть ще добрішими. Слово — величний дарунок, який упродовж життя треба вчитися… добирати, щоби дар не перетворився на тягар. Найбільше відчувають на собі силу слова люблячі люди. Завдяки своїм почуттям вони настільки трепетно, чутливо, тонко і ніжно ставляться одне до одного, що іноді з найщиріших намірів «переборщують» і вражають занадто сильними словами. Зранити словом найлегше закоханих, адже вони сподіваються на взаємність, очікують на хороші слова й настільки бояться почути щось не

те, що мимохіть їхні вуха самі генерують асоціації, абсолютно невідповідні змісту сказаного. Життя — це гра в слова. Як і кожна гра, вона має свої правила й закономірності: після великої кількості добрих слів рано чи пізно буде одне зле… Та мудрим людям варто його використати як іще один добрий старт, а не початок кінця, адже слова — це любов *(*за С. Чернієм*).*

II. 1.Поясніть уживання розділових знаків у тексті.

2. Які слова називають гострими, які — сильними? Як ви розумієте прислів'я «Гостре словечко коле сердечко?»
3. Які емоції викликає у вас текст?
4. Сформулюйте кілька запитань до тексту.
5. Поширте речення так, щоб воно набуло нового, яскравішого значення.

Наприклад: Життя — це гра в слова. Життя — це велика гра в іронічні, добрі, жартівливі слова.

1. Слово — зброя. 2.Слово — величний дарунок. 3. Слова — це любов.

Вправа 6. Спишіть прості речення, ставлячи розділові знаки, поясніть пунктограми.

1. Марудна справа жити без баталій (Л. Костенко). 2. Старі листи як вигасла зола (М. Луків).3. Мистецтво найкращий педагог (Олесь Гончар). 4. Земне тяжіння то любов (В. Стус). 5. Писати розбірливо перше правило ввічливості (В. Ключевський). 6. Пишу для Вас, мої хороші друзі (Г. Потопляк). 7. Читання книжок це найпрекрасніша розвага вигадана людством (В. Шимборська) 8. Постійний брак то сонця то дощу (О. Дриль). 9. Кохати нові землі відкривати (І. Драч). 10. «Неопалима купина» це поетичне відображення долі України та українського народу (з книги „Дванадцять місяців»). 11. Життя це божевільне ралі (Л. Костенко). 12. Учитель це батько багатьох дітей (І. Цюпа). 13. Найвища інстанція справедливість (П. Загребельний). 14. Рушником кажуть щастя міцніше утримаєш біля себе (Олесь Гончар).

II. Яке речення вам сподобалося найбільше? Чому? Складіть власне висловлення, поширивши це речення.

Розділові знаки в реченнях з однорідними членами

Вправа 7. Запишіть речення відповідно до правописної норми, поясніть пунктограми.

1. І спало все пракішка й праконяка прапівень пракорова і прапес. 2. Нап.. юся ще соло..кого настою тих молодих в..шневих в..чорів. 3. Хай буде сад і дерево крислате і кіт-воркіт і ще багато див. 4. Найвище уміння почати спочатку життя розуміння дорогу себе. 5. А по дашку прозорої веранди ходили то дощі то голуби. 6. Все повторялось і краса й потворність. Усе було асфальти й спориші. Поезія це завжди неповторність якийсь безсмертний дотик до душі. 7. Його душили спогади і кашель і навіть той за вікнами бузок. 8 Розпитаю як справи у сосен і звірів і птиць. 9. І сум і жаль і висновки повчальні і слово непосильне для пера. Душа пройшла всі стадії печалі тепер уже сміятися пора. 10. Любіть

травинку і тваринку і сонце завтрашнього дня вечірню в попелі жаринку шляхетну іноходь коня (з творів Л. Костенко).

II. Напишіть есе на одну з тем: «Найвище уміння — почати спочатку…», «Поезія — це завжди неповторність», «Любіть травинку і тваринку, і сонце завтрашнього дня».

Вправа 8. II. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Трансформуйте речення так, щоб узагальнювальне слово стояло перед низкою однорідних членів. Як зміниться в цьому разі пунктуація?

1. Блакитне море небо і чарівні зелені береги затоки усе залите сяйвом південного сонця (О. Довженко). 2. І трави і ниви і небо і сонце усе змінилося у хлопчика в очах (І. Франко). 3. І сади і ниви і ліси усе раділо теплому дощу. 4. На будинках на деревах на парканах всюди червоний відблиск (Марко Вовчок). 5. На річці в лісі в полі всюди німо тихо. 6. Марсала кадмій марун бордо бургунд сангрія все це відтінки лише одного бордового кольору (М. Титаренко).

Вправа 9. Запишіть текст, ставлячи розділові знаки.

Не знаю чи сучасні діти бавляться в цю гру. Ми бавилися. Ставали ланцюжком і шепотіли на вушко одне одному якесь слово. Таємничо натхненно весело а іноді геть спантеличено. І всі хотіли бути отим першеньким хто слово запускає. Іноді щось як загадають! Хоч стій хоч падай! Наступні або не можуть второпати що воно таке і передають як почулося або щось домислюють ну або просто візьмуть та й пчихнуть тобі на вухо і передавай як знаєш. Тому оте перше слово вкрай рідко долітало без спотворень до останнього гравця. Ну і звісно сміху й радості було!

Гарна гра. Проста наївна але потрібна для розуміння механізмів якісної комунікації. Ми тоді несвідомо навчалися творити й передавати смисли (із вуст в уста тобто до вух) аналізуючи що й де пішло не так лагодити розлади цінувати й розуміти співрозмовників і творити ігрову спільність бо на те воно і спілкування (М. Титаренко).

II. 1. Про яку гру йдеться в тексті? Спробуйте пограти в неї з однокласниками. Який висновок випливає? У чому цінність гри?

2. Що таке, на вашу думку, якісна комунікація?
3. Яке правило ефективного спілкування можна сформулювати за результатами цієї гри?
4. Що значить «цінувати й розуміти співрозмовників»?

Розділові знаки в реченнях з відокремленими членами речення

Вправа 10. І. З якою емоцією у вас асоціюється слово *вітер?* Прочитайте виразно поезію, використовуючи різні можливості інтонації. Що ви відчували під час ознайомлення з текстом? Зверніть особливу увагу на виділені курсивом слова. З якою метою, на вашу думку, їх використано — для додаткового повідомлення, конкретизації чогось іншого?

Якщо не можна вітер змалювати,
прозорий вітер на ясному тлі, —
змалюй дуби, *могутні і кристаті*,
котрі од вітру гнуться до землі.

Л. Костенко

II. Доберіть низку означень до слова *вітер.* З двома-трьома з них складіть речення, використовуючи їх у ролі відокремлених означень та обставин.

Вправа 11. І. Прочитайте словникові статті («Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів»). Що нового ви дізналися про виділення членів речення? Поясніть стильову належність текстів.

1. ВІДОКРЕМЛЕННЯ — смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення (разом із залежними від них словами) для того, щоб підсилити їх значення, пояснити або уточнити якісь інші члени речення.
2. ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ — другорядні члени речення (додатки, означення, прикладки, обставини), виділені інтонаційно з метою надання їм смислової самостійності. Вони передають додаткове повідомлення, логічно та інтонаційно виділене, сприяють стилістичній виразності фрази. Відокремлені члени речення виділяються комами, рідше тире, а усно — інтонацією: перед відокремленими членами і після них робиться пауза. Порушення звичного розташування слів у реченні (інверсія) сприяє відокремленню тих другорядних членів, які потрапляють у нетипову для них позицію. Наприклад: *Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитої зеленим хлібом* (М. Коцюбинський). Порівняйте: *Мої дні течуть тепер серед степу, серед налитої зеленим хлібом долини.*

І. Трансформуйте подану інформацію в таблицю або схему.

II. Доберіть самостійно з творів художньої літератури приклади відокремлених членів речення.

Вправа 12. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. З'ясуйте стилістичну роль відокремлених членів речення.

Лексикографія — галузь мовознавчої науки — займається укладанням словників — зібрань слів, розташованих за алфавітом, у тематичному чи іншому порядку. У словниках подається інформація про кожну одиницю, залучену до реєстру. Словники використовуються як довідники, призначені для з'ясування значень описуваних одиниць чи їх перекладу іншою мовою, для наукового або науково-популярного викладу відомостей про предмети, явища, події тощо (з посібника).

II. Побудуйте діалог на лінгвістичну тему. Сформулюйте запитання й відповіді на них за змістом словникових статей.

III. Вольтер назвав словник «всесвітом в алфавітному порядку», С. Пушик — «музеєм слів». А як би схарактеризували словник ви? Розкажіть про це.

Слова, граматично не пов'язані з членами речення

Вправа 13. Запишіть якнайбільше звертань до мами, батька, бабусі, дідуся, друга, подруги, незнайомця, незнайомки. Не забувайте поставити їх у кличному відмінку. Прочитайте виразно записані речення. Поміркуйте, чи впливає ситуація спілкування на вибір звертання.

Вправа 14. Випишіть із творів художньої літератури 10—12 речень зі звертаннями. Поясніть уживання розділових знаків. З якою метою автор використовує звертання (характеристика літературного героя, виявлення ставлення до нього тощо)?

Вправа 15. Складіть і запишіть текст (6—7 речень) із теми «Як правильно вибрати подарунок», використовуючи подані слова і словосполучення як вставні.

По-перше, спочатку, по-друге, головне, до слова, по-третє, на мою думку.

Вправа 16. Спишіть текст, ставлячи пропущені літери, розкриваючи дужки і ставлячи необхідні розділові знаки при вставних словах, словосполученнях і реченнях.

Світ XXI століття — це секонд-скрин. Ти активний у соцмережах — отже ти живий. Ти живий але неприсутній у мережі — отже ти не існуєш. Це століття цифрових тіней що їх відкидають їхні власники сидячи біля моніторів. Це століття аватарів які **важливіші** за їхніх власників. Адже вони мобільніші. Красивіші. Сильніші. Досконаліші. А ти — ні. Вони — «живіші» за тебе. Створені за твоєю покращеною подобою. Один клік мишки, і ти — Творець…

І все-таки я припускаю що колись люди втомляться від технологій. Імовірно XXI століття буде століттям техновтоми… Припускаю що у XXI столітті найбільшою атракцією стане анти-ІТ-туризм коли люди виїжджатимуть туди де нема жодного кабелю і вай-фаю (М. Титаренко).

ІІ. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Доберіть заголовок до тексту.
2. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.
3. Поміркуйте, з якою метою слово *«живіші»* взято в лапки. Чи нормативним є утворення ступеня порівняння?
4. До слів іншомовного походження доберіть власне українські відповідники.

Уживання розділових знаків у складносурядних реченнях

Вправа 17. Проведіть реконструкцію тексту. Утворіть, де можливо, складносурядні речення з єднальним зв'язком. Порівняйте тексти. Обґрунтуйте доцільність авторського вибору речень.

Вона любила читати. А він — бігати. Обоє облюбували собі для цього центральний міський парк. Вона зачитувалася так, що нікого довкола себе не бачила. Він же бігав і роздивлявся все довкруж. І одного дня помітив її. Гарна молода дівчина, яка граційно сиділа на лаві й читала, настільки його вразила, що він вирішив: мусить познайомитися. Кілька днів інтенсивного штурму моз-

ку, пошуки геніальних безпрограшних фраз. А коли підійшов до неї, то спромігся лише на: «Дівчино, а що це ви читаєте?» Вона здивовано підвела погляд. «Ви не повірите — книжку! — пожартувала, але побачивши, як хлопець знітився, додала: — Про кохання з першого погляду». І усміхнулася (Слава Світова).

Вправа 18. Закінчте речення так, щоб утворилися складносурядні, ставте потрібні розділові знаки.

1. Книжки дарують не лише насолоду а й…. 2. Зранку повітря проціджує крізь себе не тільки тонкі гострі звуки а й…. 3. Блискавки не стільки збивають додолу зірки скільки…. 4. Не те щоб їй подобалось збирати гербарій але…. 5. Я люблю не лише купатися а й…. 6. Моя подруга захопилася не малюванням а й…. 7. Хоча й мріяла я про величезну коробку кольорових олівців але….

Вправа 19. Завершіть речення, перетворюючи їх на: 1. складносурядні; 2) прості з однорідними членами. У складних реченнях підкресліть спільний член і граматичну основу.

Зразок: На початку жовтня вже відлетіли у теплікраї шпаки….

1. На початку жовтня вже відлетіли у теплі краї шпаки і влаштовувалися на зимівлю горобці. 2. На початку жовтня вже відлетіли у теплі краї шпаки й солов'ї.

1. Вранці Світлана зробила зарядку і…. 2. На клумбі червоніли сальвії……. 3. Біля музею було багато людей…. 4. На даху лежав сніг і….

Складнопідрядні речення

Вправа 20. Прочитайте речення. Визначте, коли сполучники приєднують підрядні частини речення, а коли — порівняльні звороти.

1. Сосни тихо поскрипували, наче їхні старі, простуджені кості термосив радикуліт (В. Яворівський). 2. Останні дні року збігали швидко, як лижники з гори (В. Яворівський). 3. Зірки, мов бджолята, всюди поприлипали на небесних квітках (Олесь Гончар). 4. Пливуть літа, як вода у ярочку (Олесь Гончар). 5. Мої думки, як дикі голуби, в полях шукали синього притулку (Л. Костенко). 6. Біліє гречка, наче хтось розіслав шматки полотна (О. Копиленко).

II. З якою метою в мовленні використовують порівняльні звороти? Складіть і запишіть порівняльні звороти зі словами *зима, весна, літо, осінь,* добираючи предмети порівняння з різних царин.

Вправа 21. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Щоб прийшло на землю сподіване щастя треба великої праці бо щастя не дається дурно (М. Коцюбинський). 2. Уміщуючи різноманітну інформацію що відбиває рівень знань якими володіє суспільство в певну епоху словники відіграють надзвичайно важливу роль у духовній культурі народу (В. Русанівський). 3. Коли школярі птахами розлітались на літні канікули вчительку завжди огортав неясний смуток наче залишила її радісна гомінка сім'я (О. Донченко). 4. У кожної людини буває такий день коли вперше радієш сонцю коли вперше

деревами тішишся (Д. Павличко). 5. І лише той хто будує, може уявити собі що тут буде через місяць через два (О. Копиленко).

Розділові знаки між частинами безсполучникових складних речень

Вправа 22. Складіть із двох простих речень складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові речення. Прочитайте їх, правильно інтонуючи. Прокоментуйте розділові знаки. У висловленнях якого стилю які речення будуть доцільними?

1. Літо дбає. Зима поїдає. 2. Вода все змиє. Злого слова не змиє ніколи. 3. Прийде осінь. У засіках буде хліб золотий. 4. Підійми всяк колосок. З колосків росте мішок. 5. Я знаю. Слабкість — це одна з диверсій. 6. Настане час. Ти зустрінеш друга.

Вправа 23. Складіть «осінній словничок», до якого увійде по п'ять самостійних частин мови. Прочитайте текст. Назвіть слова, які найточніше змальовують» осінь.

ОСІНЬ

Осінь усе настирливіше наступала літу на п'яти, усе впевненіше тримала в руках кольорову палітру, у якій переважали жовтогарячо-бордові кольори. То листочок зачепить жовтизною, а то й шипшині додасть стилю бордо… Кожен осінній порух залишав природний дивотвір.

Найчастіше подобалося їй туманити. Вранішні тумани видавалися насиченим киселем, який готувався з пізніх ягід малини, полуниці. Правда, додавали смаку груші, яблука, виноград. Останній вигравав золото-сапфіровим переливом.

Горіх щедро скидав зі своїх пліч плоди, а заодно допомагав білочці зібрати спожиток на зиму.

Дивували гарбузи, які, підставивши сонцю випнуті боки, добирали вітаміну Є для зернят, що очікували на свою пору. Кукурудза гордовито пишалася тільки їй властивою жовтозубою посмішкою.

Осіння задума заповзала в душу під прощальне курликання птахів. То була ностальгійна мелодія за теплінням і надія на повернення в родинні гнізда.

Однак осіннє різнотрав'я, яке вперто продиралося крізь літню вигорілість, струменіло життєдайністю й відганяло смутну настроєвість.

Осінь наполегливо пробуджувала до осмислення її важливості. Заглянувши до лісу, вона посадила на підготовлені літом пеньочки опеньки, порозсипала капелюхи боровичків під дубами, а соснам доручила опікуватися золотисто-брунатними голівками маслюків, які не хотіли прощатися з літом.

Завітала господинька й на поля, покваплюючи до збору овочів та підганяючи до оранки.

Цьогорічна осінь випромінювала достаток, наповнюючи господарські кошики фруктово-овочевими смаколиками. **Щедрість**. (Г. Гузовська-Корицька).

ІІ. 1. Які відчуття викликав у вас текст?

2. Визначте адресата мовлення. Обґрунтуйте свою думку.
3. Знайдіть у тексті складні речення, визначте їх вид. Поясніть уживання розділових знаків.
4. Випишіть із тексту складні слова, поясніть їх написання. У чому полягає стилістична функція складних слів?
5. Назвіть спільнокореневі слова, визначте їх частиномовну належність.
6. Знайдіть у тексті фразеологічні звороти. Поясніть їх смисл.
7. Напишіть есей про свою улюблену пору року.

Розділові знаки в реченнях із прямою мовою і цитатами.

Вправа 27. Запропонований віршовий уривок (окремі розділові знаки пропущено) запишіть як цитату, пряму мову, непряму мову та діалог. Поясніть особливості вживання розділових знаків.

Гордо каркнула ворона
Я — ворона з Лісабона!
Я — з самісіньких Прилук!
Гордо каркнув чорний крук
(за Є. Гуцалом).

Вправа 28. Складіть казку (10—12 речень) для дітей, використовуючи цитати та правильно оформивши їх пунктуаційно.

Вправа 29. 1. Запишіть вислови, використовуючи різні види оформлення цитат, поясніть уживання розділових знаків.

1. Навчання — це насамперед праця, щоденне добування знань (І. Цюпа). 2. Усе людське вміння — не що інше, як поєднання терпіння й часу (О. Бальзак). 3. Життя — така велика ковзаниця. Кому вдалось, не падавши, пройти (Л. Костенко).

II. Прокоментуйте одне з висловлень.

Список використаних джерел

1. Ваґнер Т., Дінтерсміт Т. Мистецтво навчати. Як підготувати дитину до реального життя / пер. з англ. Н. Борис. Київ: Наш формат, 2017. 312 с.
2. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Концепція навчання української мови учнів ліцею / за заг. ред. д-ра пед. наук Н. Б. Голуб. Київ : Педагогічна думка, 2019. 77 с.
3. Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект. Brno: Masarykova univerzita, 2013. 225 с.
4. Плиско К. М. Теорія і методика навчання української мови в середній школі. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: ХДПУ, 2003.
5. Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова: Довідник /за ред. О. Д. Пономаріва. Київ: Либідь, 1996. 320 с.

§2.8. СПЕЦИФІКА ЗАСВОЄННЯ УЧНЯМИ ЛІЦЕЮ СТИЛІСТИЧНОЇ НОРМИ НА ЗАСАДАХ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ

Сучасна методика стилістики є синтезом узагальненого як минулого, так і сучасного досвіду навчання. Розроблення питань опанування стилістики започаткували ще К. Ушинський, І. Огієнко, О. Білецький, О. Парадизький, М. Сулима та інші відомі педагоги, оскільки в їхніх працях закладено важливі для сьогодення положення.

Однією з перших питання методики стилістики в українській лінгводидактиці почала розробляти М. Пентилюк, окремі аспекти означеної проблеми порушено в дисертаціях Г. Дідук-Ступ'як, І. Кучеренко, І. Лопушинського, А. Нікітіної, А. Попович, Л.Сугейко та інших дослідників, які обґрунтували, що стилістична робота є складником як кожного окремого уроку, так і системи уроків української мови загалом. Так, Л. Сугейко доводить, що доцільно поетапно формувати стилістичні вміння учнів починаючи з початкових класів: спостерігати за стилістичним забарвленням текстів, виконувати стилістичний аналіз, зіставляти тексти різних стилів, конструювати, редагувати, вдосконалювати написане [11].

С. Караман визначає як провідний принцип навчання рідної мови й мовлення на текстовій основі, акцентує на важливості формування стилістичних умінь і навичок гімназистів [2, с. 195].

Учителі-практики оприлюднюють плани-конспекти уроків зі стилістики (О. Дрик, А. Парубець, Н. Пащук, Т. Редька, Л. Слободянюк та ін.).

Сьогодення висуває високі вимоги до мовлення, що має бути не лише правильним у контексті дотримання мовних норм, а й добірним, стилістично доцільним і диференційованим. Саме тому метою навчання української мови в школі є підготовка компетентного мовця, який має стійкі вміння використання стилістично диференційованого мовлення, здатного до ініціатив, активної діяльності в різних галузях і сферах життя суспільства. Саме означена цільова настанова й визначає добір змісту навчання української мови, що, як свідчить аналіз змісту чинної програми, спрямований на активне оволодіння учнями мовними ресурсами.

Значний комунікативний потенціал має стилістика української мови, яка збагачує знання учнів про функційні можливості української мови, дає можливість зрозуміти взаємодію мовних і позамовних чинників, сприяє вдосконаленню необхідних для сучасної людини мовленнєвих умінь.

Особливу роль у процесі засвоєння стилістичної норми посідає редагування словосполучень, речень, текстів з різною метою: усунення помилок у слововживанні, уникнення перенасиченості текстів іменниками з певними суфіксами й двозначності, яка виникає внаслідок неточно введеного у текст займенника, виправлення стилістично невиразних текстів і текстів зі стилістичними помилками тощо. Наведемо приклади таких вправ:

Вправа 1. Розгляньте таблицю. Працюючи парами, виправте стилістичні помилки у прикладах.

Таблиця 1

Стилістичні помилки

Характер помилки	Приклади
Невідповідність стилістичного забарвлення слова смислові фрази	*Дружинники князя Ігоря оголосили страйк. На блідій фізіономії чорніли брови.*
Мовні штампи	*З повною відповідальністю поставитися до назрілих питань.*
Штучна експресивність	*Українська мова — запашна гілка червоної калини.*
Немилозвучність висловлення внаслідок нагромадження однакових звуків (какофонія)	*Часто втрачати почуття часу.*
Нагромадження тих самих частин мови:	*Розв'язання питання підвищення ефективності навчання*
Неправильне вживання слів із переносним значенням, фразеологізмів	*Оксанка з переляку заревіла, як вівця. Степан жив собі в місті, як сир у маслі.*
Недоцільне вживання емоційно забарвлених слів	*За Дмитриком на хіднику відбивала крок його бабуся.*
Уживання в мовленні зайвих слів і слів-паразитів	*«Значить так, хлопці, готуємося до матчу, значить завтра зіграємо», — сказав капітан команди. Завтра викличу дитячого педіатра.*
Порушення милозвучності мови (в/у, і/й та ін.)	*Ірина і Іван поїхали у Умань.*
Одноманітність у побудові речень	*Праворуч у кімнаті стоїть шафа. Ліворуч стоїть диван. Посеред кімнати стоїть стіл.*

Вправа 2. І. Прочитайте вислови, що містять мовну надмірність. Поясніть її причини. Запишіть вислови правильно**.**

Дитячий педіатр, народний фольклор, поети й письменники, пам'ятний сувенір, піднесений пафос, перспектива на майбутнє, головний лейтмотив, урочистий церемоніал, вільна вакансія, мій автопортрет, ручна мануальна терапія, виразна експресія, перша прима, вперше дебютувати, швидкий експрес, місцеві аборигени, найважливіші характерні риси, експонати виставки, передовий авангард, передові і прогресивні погляди, потенційні можливості.

ІІ. 1.Про що свідчить наявність стилістичних помилок у мовленні людини?

2. Чи етично, на вашу думку, виправляти людину, яка припустилася помилки? Відповідь обґрунтуйте.
3. Якщо ви помітили в мовленні однокласника (однокласниці) помилки, як коректно вкажете на це?

Вправа 3. Запишіть правильно типові мовні звороти, з трьома з них складіть речення.

Моя автобіографія, працюю в якості інженера, по закінченню, курси по вивченню секретарської справи, поступити в університет, приймати участь, на протязі, робота по сумісництву, мати урядові винагороди, дякуючи підтримці, дякуючи батьків.

II. У яких сферах мовлення застосовують такі звороти?

Вправа 4. Відредагуйте речення.

1. Особливістю їх є те, що вони постійно пропонують до продажу свої цінні папери. 2. Василько тікав без задніх ніг. 3. Діти повертались з школи додому повз залізничну дорогу. 4. Мій брат сьогодні залишивсь вдома. 5. «Мелодія ля мінор» Мирослава Скорика — один із найулюбленіших класичних творів мого приятеля. 6. Енергійна дівчина, намагаючись перетворити кафе «Театральне», директором якого вона є, у сучасний заклад, але терпить одну поразку за другою. 7. Безумовно, для киян матч привертав особливу увагу, адже грати приходилося з командою, що у попередньому турі обіграла (причому абсолютно впевнено) «Шахтар» з рахунком 2:0. 8. Серед мироприємств по відзначенню цього свята були слідуючі: виступ музичного колективу, конкурси і вікторини. 9. Сьогодні ми розглянемо наступні питання. 10. Закупівля спортивного інвентаря — це пріоритет номер один. 11. Комісія уважно познайомилася із випискою із протоколу. 12. Дякуючи підтримці учительського колективу, учні прийняли участь в районній олімпіаді по хімії. 13. Ароматичні добавки різних лікарських трав надають чаю дуже приємного, неповторного привкусу. 14. Де зупинитися в Празі, щоб комфортно знайомитися з визначними пам'ятками міста?

Аналіз спеціальної літератури переконує, що науковці розглядають стилістичне редагування як метод навчання стилістики, спрямований на закріплення теоретичних знань зі стилістики й оволодіння вміннями здійснювати редагування чужих і власних текстів (саморедагування). На думку М. Пентилюк, велика роль означеного методу в піднесенні якості усного й писемного мовлення учнів, розвиткові вмінь і навичок удосконалювати написане, виробленні вмінь розпізнавати стилістичні огріхи й виправляти їх, у запобіганні стилістичних помилок, у критичному ставленні до власного мовлення, розвиткові чуття слова й здійсненні регулярного стилістичного вправляння та ін. [7, с. 111—113].

Редагування як навчальну вправу схарактеризував В. Мельничайко, який звернув увагу на такі аспекти як виправлення помилок, забезпечення єдності стилю, усунення недоліків у стилістичному забарвленні висловлення, формування правильності мовлення, точності й виразності висловлень [6, с. 155—173]. На думку В. Мельничайка, «редагування може полягати в усуненні неточних, двозначних висловів, в урізноманітненні застосованих мовних засобів, в забезпеченні єдності стилю, у зміні стилістичного забарвлення. Певних змін може вимагати композиція тексту, навіть його обсяг» [6, с. 155].

У результаті такої роботи старшокласники мають усвідомити, що добір мовних засобів залежить від особливостей певного функційного стилю. У процесі редагування необхідно враховувати комунікативну доцільність вибору мовних засобів, усталену в певній сфері й ситуації спілкування.

Кожна частина мови, маючи самобутні стилістичні особливості, може надавати текстам різного стилістичного забарвлення. Так, значна кількість іменників робить висловлення більш обґрунтованим, прикметників — уточнює інформацію; наявність числівників конкретизує висловлення в кількісному вимірі, значна кількість займенників надає висловленню певної інтимності, адресності, дієслів — динаміки, експресії, прислівників — увиразнює, деталізує й увиразнює перебіг подій. Проілюструвати учням такі особливості частин мови дадуть змогу вправи.

Вправа 5. Прочитайте текст. З'ясуйте стилістичні особливості самостійних частин мови.

Щоб почуватися щасливими, починайте з малого. Можна і з зовнішності, а далі поступово заглиблюйтеся у внутрішній світ. Я вже став на цей шлях. До сьогодні скинув п'ять кілограмів. Жодних особливих методик, просто обмеження виробів з борошна та солодощів, помірне харчування, більше білкової їжі, щоденні сорокахвилинні прогулянки пішки, чаї з трав і...віра. Без віри ніяк! (Е. Сафарлі).

ІІ. Що, на вашу думку, треба зробити, щоб почуватися щасливими?

Вправа 6. Прочитайте текст. Про яку пору року в ньому йдеться?

Сиджу вдома й дивлюсь у вікно, за яким дощ нібито змив усі барви природи. Сонця не видно, дерева ледь хитаються...

ІІ. Доповніть текст прикметниками. Що змінилося? Який висновок з цього випливає?

Кожна частина мови має своє стилістичне забарвлення, але найвиразніше воно виявляється у зіставленні синонімічних форм — стилістично нейтральних і стилістично маркованих.

Морфологічними синонімами називаються дві або більше форми слова, які розрізняються засобами граматичного вираження і стилістичним уживанням. Наприклад: *Касир — касирка — касирша; червона — червоная; читати — читать; робіте — робіть*.

Вони відрізняються від лексичних синонімів тим, що їх значно менше, й розпорошені вони в різних стилях. Однак стилістичне забарвлення їх виявляється в текстах того чи іншого стилю досить виразно. Проілюструють це положення вправи на зразок:

Вправа 7. І. Запишіть речення, вибираючи з дужок один із морфологічних синонімів. Мотивуйте свій вибір поетичною доцільністю або милозвучністю української мови.

1. (Гра, грає) море (зелене, зеленіє), тихий день (догора, догорає). 2. Спить (натомлене, натомленіє) місто мирним лагідним сном, ген вогні, як намисто, (розцвіли, розцвілися) (над, наді) Дніпром (Д. Луценко). 3. Ой на (горі,

гірці) та й (женці, женчики) жнуть, а (попід, під) горою, (попід, під) зеленою (козаки, козаченьки) (йдуть, ідуть). 4. (Попереду, перед) Дорошенко веде своє військо, веде запорізьке (хорошо, хорошенько) (Нар. творчість). 5. Розпрягайте, хлопці, (коні, коней) (та, й) лягайте (спочивать, спочивати), а я піду (в, у) сад (зелений, зелен), (в, у) сад (криницю, криниченьку) (копати, копать) (Нар. творчість). 6. Не (журись, журися), не марно пройдуть (сі, сії) сльози (й, і) (тяжка, тяжкая) мука; рідний край (щиріш, щиріше) (любити, любить) (научає, науча) нас розлука. (Леся Українка).

Вправа 8. Запишіть сюжет улюбленої казки зі збереженням головних персонажів та суті твору в офіційно-діловому та науковому стилях. Перевірте себе на наявність тавтології, орфографічних, пунктуаційних помилок.

Вправа 9. Спишіть текст, ставлячи пропущені розділові знаки. Чи виправданою є тавтологія в реченні *Мова про мову і літературу?*

Я знаю що потрібно зробити аби позбавити нас усіх майбутнього. Мова не про енергоносії Не про екологію. І звісно ж не про політику. Мова про мову і літературу. Позбавлені письма ми втратимо головне своє право на фіксацію та свідчення своє право на називання речей своїми іменами себто своє право на правду (С. Жадан).

Список використаних джерел

1. Горошкіна О. М., Попова Л. О., Нікітіна А. В. Теорія і практика навчання української мови в старших класах. Харків: Вид. група «Основа», 2012. 171 с.
2. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. Київ: Ленвіт, 2000. 272 с.
3. Кучеренко І. Вивчення стилістики у старшій школі. Умань: Софія, 2007. 120 с.
4. Кучеренко І. Психологічні умови засвоєння стилістики учнями старших класів. *Українська мова і література в школі*. 2004. № 4. С. 9—12.
5. Мамчур І. Робота над розвитком стилістичних умінь і навичок учнів старших класів. *Українська мова і література в школі*. 2000. № 3. С. 14—16.
6. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови: Конструювання. Редагування. Переклад: посібник для вчителя. Київ: Рад. школа, 1984. 223 с.
7. Пентилюк М. І. Робота з стилістики в 4—6 класах. Київ: Рад. школа, 1984. 136 с.
8. Пентилюк М. І. Робота із стилістики в 8—9 класах. Київ: Рад. школа, 1989. 112 с.
9. Попович А. С. Зауваги про безперервне вивчення стилістики української мови. *Теоретична і дидактична філологія*. *Серія «Педагогіка».* Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 23. С. 56—65.
10. Попович А. С. Професійно-методична підготовка майбутніх учителів-словесників до викладання стилістики української мови в закладах загальної середньої освіти. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*: в 2 т. / гол. ред. М. О. Носко. Чернігів, 2018. Вип. 151. Т. 1. С. 275—279.
11. Сугейко Л. Г. Наступність і перспективність формування стилістичних умінь в учнів початкових та 5 класів загальноосвітньої школи: дис… канд. пед. наук: 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)». Херсон, 2001. 225 с.

РОЗДІЛ ІІІ

ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОГО МОВЦЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 10-11 КЛАСАХ

Результати опитування учителів-словесників і висновки експертів переконують у тому, що в переліку актуальних у 2020 році вмінь і навичок особистості не втрачають провідних позицій ті, що стосуються спілкування, уміння співпрацювати й домовлятися, уникати конфліктів і не провокувати їх. У документі «Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи» зазначено, що, за експертними оцінками, найбільш успішними на ринку праці в найближчій перспективі будуть фахівці, які вміють навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі та володіти іншими сучасними вміннями [17, с. 4]. У чинній програмі з української мови зазначено: «Сучасне навчання є компетентнісним, а отже орієнтованим не на засвоєння визначеного обсягу знань, а передусім на пізнання життєвих реалій, у яких ці знання мають значення» [26]. Отже, знаннєвий складник не ігнорується, а здобуті учнями знання стають основою для формування вмінь і навичок, набуття ними досвіду, розвитку системи цінностей. Крім того, змінюється функція здобування знань — учні не накопичують їх, а засвоюють, одночасно опановуючи шляхи застосування. З огляду на це зусилля вчителів української мови та літератури мають бути спрямовані на «формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості» [26].

Окремі аспекти проблеми формування компетентного мовця розкрито в працях українських учених (О. Божко, Н. Голуб, С. Омельчук та ін.). Узагальнимо виділені дослідниками характеристики такої особистості: свої переживання і почуття вона виражає мовними засобами, що водночас засвідчують рівень культури і духовний розвиток [8, с. 95]; вправно володіє низкою рівнів мовної освіти, які тісно пов'язані між собою та відображають наявні в мові об'єктивні зв'язки між різними одиницями (звуком, словом, словосполученням, реченням, текстом) [14, с. 89]; має високий рівень мовної свідомості, творчого мислення й літературного мовлення, здатна висловлювати думки просто і зрозуміло; вправно володіє мовою, тобто правильно мислить і точно та грамотно виражає думки [18, с. 4]. На формування цих умінь і спрямовує вчителя-словесника зміст чинної програми з української мови для 10-11 класів рівня стандарту: теми для вивчення, проблематика творчих робіт, тематика соціокультурної змістової лінії тощо зорієнтовані на реалізацію її предметної мети.

Узагальнюючи зазначене, можемо виокремити основний спектр умінь і навичок, здатностей і досвіду, якими має володіти компетентний мовець: сприй-

мати, інтерпретувати й продукувати висловлення різних жанрів, застосовуючи в мовленнєвій практиці ситуаційно виправдані мовні засоби; діалогізувати, дискутувати, обстоюючи аргументовано свою думку; ініціювати спілкування й брати в ньому участь; створювати комфортне мовне середовище; протистояти мовній агресії та маніпуляціям. Розглянемо більш докладно особливості їх розвитку.

§3.1. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕКСТОТВІРНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК ЛІЦЕЇСТІВ

Однією з характерних рис компетентного мовця є володіння вміннями й навичками сприймати, інтерпретувати й створювати висловлення, застосовуючи в мовленнєвій практиці ситуаційно виправдані мовні засоби, прогнозувати вплив спродукованого на адресата, аналізувати власну текстотвірну діяльність тощо. Зазначені вміння й навички розглядаємо як основу для подальшого засвоєння учнями моделей мовленнєвої поведінки, правил ефективного спілкування, а також унормування власного мовлення й розвитку мовної стійкості.

Ефективність формування текстотвірних умінь учнів залежить від урахування відповідних лінгводидактичних і специфічних принципів, методично вмотивованого вибору методів і засобів навчання. У контексті зазначеного вагомими для нашого дослідження вважаємо праці О. Божко, Н. Бондаренко, Л. Галаєвської, О. Глазової, Н. Голуб, О. Горошкіної, Н. Грони, С. Карамана, Л. Кратасюк, О. Кучерук, Н. Перхайло та ін. Науковці виокремили основні ознаки понять «текстова діяльність», «текстотвірна діяльність», визначили критерії добору лінгводидактичного інструментарію, сформулювали умови ефективного формування текстотвірних умінь і навичок здобувачів освіти.

Привертають увагу виокремлені О. Кучерук принципи, на яких ґрунтується текстоцентричний підхід до шкільного навчання української мови. Це предметно-тематична доцільність тексту; проблемність тексту; міждисциплінарний зміст текстів; жанрово-стильова варіативність дидактичних текстів; цілісність емоційного і раціонального пізнання мови на основі високохудожніх текстів; єдність лінгвістичного та літературознавчого підходів до слова в аналізі тексту художнього стилю; поєднання системно-структурного вивчення мови зі словесною творчістю зростаючої особистості; діалогізація навчання, організованого на основі тексту тощо [15, с. 9–10]. Поділяємо таку думку дослідниці: «сукупна реалізація названих принципів має позначитися як на змісті навчальних методик, так і на технологіях, підпорядкованих навчально-виховним цілям» [15, с. 11]. О. Божко як найбільш значущі власне методичні принципи виділяє такі: комунікативної спрямованості; зв'язку формування мовленнєвої компетентності з формуванням мовної, соціокультурної й діяльнісної компетентностей; контекстний; взаємозв'язку розвитку усних і писемних видів мовленнєвої діяльності. З-поміж часткових (рівневих) принципів виділено дві групи, з яких для нашого дослідження інтерес становить перша — спрямовані на формування текстотвірної компетентності. Це принципи комплексності й ситуативності [3, с. 96; с. 98].

Переконані, що врахування виокремлених науковцями принципів сприятиме продуктивному формуванню таких текстотвірних умінь ліцеїстів: осмислювальні-

но-мотиваційних, логіко-інформаційних, психологічних, мовновиражальних, рефлексійних [9, с. 75]. Водночас вважаємо за потрібне до виділених додати й такі: текстоцентризму, жанрової зумовленості, авторської індивідуальності, інтеграції текстотвірної й рефлексійної діяльності, особливості реалізації яких необхідно розглядати в проєкції взаємозв'язку із методами й засобами навчання.

Одним із дійових методів формування текстотвірних умінь здобувачів освіти вважаємо метод вправ — «повторюване виконання дій з метою засвоєння знань і вироблення мовних і мовленнєвих умінь і навичок; невід'ємний складник навчання мови; вправи не можна розглядати лише як ілюстрації до теоретичних відомостей з мови, різних визначень і правил» [24]. Ґрунтуючись на висновках учених щодо особливостей організації текстової діяльності учнів на уроках української мови, доходимо висновку, що особлива роль у формуванні текстотвірних умінь і навичок ліцеїстів належить комплексу вправ на текстовій основі, або текстових вправ. Відповідно текст вважаємо одним з основних засобів навчання, оскільки одне з надважливих завдань учителя української мови — «навчити учня працювати з текстом, що реалізує різні дидактичні функції: по-перше, виконує роль основного джерела навчальної інформації; по-друге, є зразком реалізації певної комунікативної мети; і, по-третє, слугує матеріалом для самоспостереження, засобом активізації розв'язання проблемних завдань та роботи учня» [13, с. 112]. Водночас доцільно акцентувати на балансі у використанні на уроках української мови в 10-11 класах художніх текстів і текстів, що належать до інших стилів мовлення.

Перевага у використанні художніх текстів учителями зрозуміла, оскільки опора на такий текст під час вивчення мовного явища ніби зближує слово — об'єкт лінгвістики і слово — елемент, вияв образного, художнього мислення [5, с. 8]. Але не слід забувати, що в старшій школі учень уже вибрав профіль навчання й, по-перше, має право імпліцитно через текст розширити й поглибити свої знання й уявлення про вибраний фах, про цікаві й актуальні для нього наукові дослідження й перспективні напрями розвитку технологій тощо, по-друге, нині тематичний простір сучасної публіцистики й науково-популярних студій такий широкий, що закладена в цих текстах інформація розкриє учням секрети успішності, ознайомить зі здобутками відомих українців, дасть змогу зануритися в історію, відкриє світ незнаних країн та ін. Зауважимо, що завдання на основі тексту не повинні бути спрямованими на виконання одного, і переважно репродуктивного, виду діяльності, наприклад, підкреслити-списати-виписати-вставити, а мусять спонукати до аналізу, зіставлення, доведення, міркування, передбачення, оволодіння якими є початком саморозвитку, самоосвіти, самовдосконалення.

В аналітичних результатах PISA зазначено: «В міру того як засоби, завдяки яким люди отримують доступ до текстової інформації, змінюються з паперових носіїв на екрани комп'ютерів та смартфонів, зростає різноманітність структури та форматів текстів. Можливо, більше, ніж у минулому, читання стає практичною необхідністю, діяльністю, яка вимагає використання складних стратегій обробки інформації, включно з аналізом, синтезом, інтеграцією та інтерпретацією відповідної інформації, отриманої з багатьох джерел» [20, с. 42].

Вивчення результатів PISA-2018 уможливило виокремлення вмінь, якими мають володіти учні 10-11 класів для ефективної реалізації навчально-пізнавальної діяльності:

1. сприймати й розуміти різні за обсягом і тематикою тексти, здобувати з них потрібну інформацію, як того потребує завдання;
2. порівнювати, зіставляти й інтегрувати суперечливі погляди на певну проблему, порушену в тексті, формулювати на основі осмисленого певні висновки й умовиводи;
3. інтегрувати сприйняту інформацію й здобуті раніше знання, уміння, досвід, керуючись певними мотивами;
4. з'ясовувати пізнавальну цінність прочитаного;
5. прогнозувати шляхи застосування здобутої інформації;
6. визначати адресата й адресанта висловлення, з'ясовувати прямі й приховані наміри автора;
7. перевіряти й оцінювати достовірність здобутої інформації тощо.

Узагальнення виокремлених у наукових дослідженнях критеріїв добору текстів уможливило висновок, що доцільно брати до уваги відповідність їх змісту темі й меті уроку, враховувати вікові й індивідуальні особливості учнів, готовність їх до сприймання й усвідомлення поданої в тексті інформації, можливість інтегрування навчального змісту кількох шкільних предметів, соціальну значущість поданої в тексті інформації, орієнтуватися на освітні, життєві й особистісні потреби здобувачів освіти, спонукати їх до роздумів, пошуку шляхів розв'язання порушеної в тексті проблеми, висувати гіпотези тощо.

Як свідчить опрацювання психолінгвістичних джерел, на окрему увагу заслуговує послідовність роботи з текстом, що має містити такі етапи: дотекстовий, власне текстовий і післятекстовий. Зміст перших двох покажемо схематично:

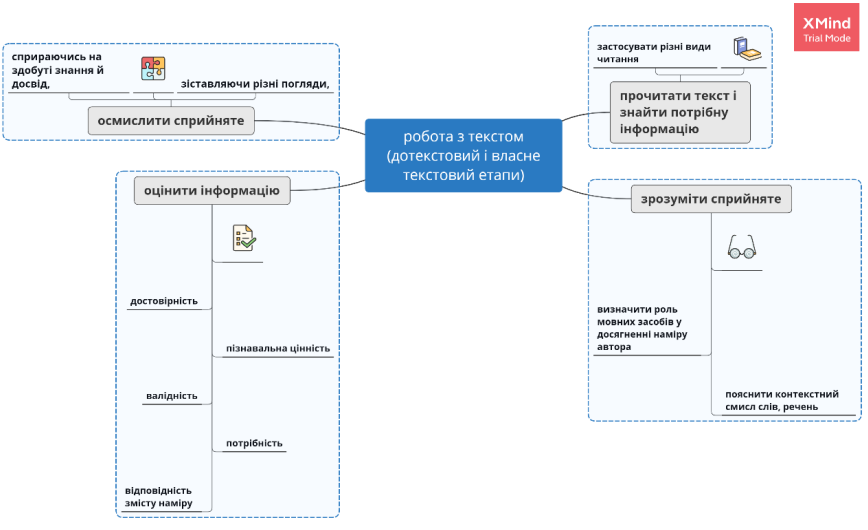

Післятекстовий етап має передбачити формулювання ставлення до сприйнятого, інтерпретування його, спираючись на набутий досвід, створення учнями вторинного висловлення на основі сприйнятої текстової інформації (конспект, анотація, рецензія, відгук та ін.; продовження висловленої в тексті думки, «„переведення» з одного стилю в інший; переведення тексту в інший формат: схему, малюнок, таблицю тощо» [26]), або складання тексту, тематика якого суголосна з тематикою первинного тексту або об'єднана спільним жанром. З огляду на це створенню власного тексту має передувати чітко спланована підготовча робота, що передбачатиме, крім комплексного аналізу первинного тексту, ще й створення вторинних текстів. Учні мають засвоїти: «якщо первинний текст є відображенням певної ситуації, що має місце в реальному світі, то текст вторинний є відображенням інформаційної структури не ситуації, а первинного тексту» [27, с. 217], а відтак навчитися, сприймаючи інформацію, вибирати найнеобхідніше, передбачаючи й моделюючи шляхи її застосування під час подальшої текстотвірної діяльності. Також як післятекстове завдання радимо запропонувати учням скласти текст у жанрі рекомендації. Свій вибір пояснюємо введенням до чинної програми такого виду творчих робіт, крім уже традиційних (твір, переказ, повідомлення, лінгвістична мініатюра та ін.), як складання висловлення рекомендаційного характеру. Цей мовленнєвий жанр посів чільне місце в щоденному спілкуванні нинішніх учнів: вони радять, яку переглянути стрічку, як правильно вибрати одяг і підібрати макіяж, інформаційні ресурси якого сайту найкраще використати в підготовці до уроку тощо. Перед виконанням такого завдання потрібно звернути увагу ліцеїстів на те, що рекомендації не мусять становити послідовний і нумерований список із речень, які починаються словами *маєш, повинен, мусиш, треба, зобов'язаний, необхідно, варто слід* та ін., кожну пораду необхідно обґрунтувати, довести її цінність і доцільність, переконати влучно дібраними прикладами. Наведемо приклади вправ, що ілюструють викладені рекомендації:

Вправа 1. І. Як часто і з якої причини вам доводиться комусь відмовляти або заперечувати? Чи завжди досить сказати «ні»? Які етикетні формули ви використовуєте під час відмови або заперечення?

ІІ. 1. Прочитайте текст. Розгляньте схему. Як пов'язані між собою зміст тексту й схеми (тематично, причинно-наслідково, ілюстраційно тощо)?

Текст. Повернувшись додому, я спробував здійснити декілька експериментів зі словом «ні» у звичайних ситуаціях. Як хобі я почав продавати системи для пом'якшення води в компанії одного мого знайомого. Мій підхід був простим: «Місіс Сміт, я хочу коротко продемонструвати те, чим корисною для вас може стати система пом'якшення води. Можливо, вона вас зацікавить, а може, й ні. Я цього не знаю. Коли ви хочете більше дізнатися про це, буду радий показати систему. Якщо зацікавитеся, — чудово, а якщо ні — теж добре. Я звернуся до інших». Упродовж кількох місяців продажу цих систем я заробив більше грошей, ніж коли літав реактивними літаками. Основною причиною цього стало те, що я… (Дж. Кемп)

Схема.

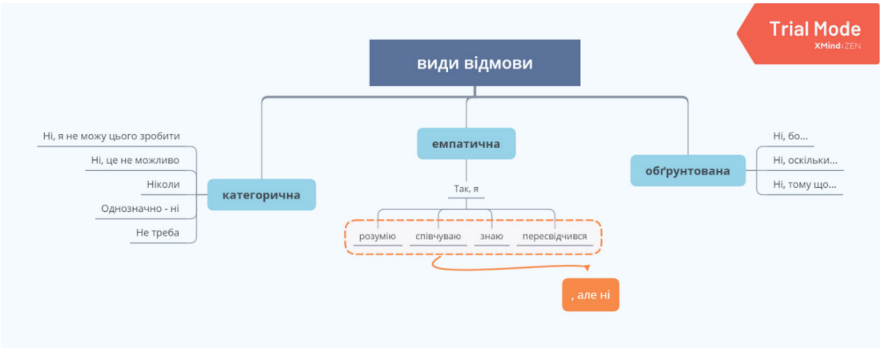

2. Що, на вашу думку, могло стати основною причиною збільшення прибутків автора?
   А. Він давав змогу своїм потенційним клієнтам сказати йому «ні».
   Б. Він звертався до своїх клієнтів повторно.
   В. Він безкоштовно надавав їм у користування систему для пом'якшення води.
   Г. Він змінив місце роботи.
3. Узагальніть уже відому вам інформацію про особливості рекламного тексту й одержану з поданого уривка та сформулюйте основні вимоги до реклами. Прорекламуйте однокласникам одну з прочитаних вами книжок. Які тактики використаєте, відповідаючи на відмову слухачів прочитати рекламовану книжку?

Вправа 2. І. Поясніть, чим відрізняється комерційна реклама від соціальної. Назвіть критерії, які впливають на популярність соціальної реклами.

ІІ. 1. Прочитайте текст. Які засоби активізації уваги читачів використовує авторка? Чи переконливі приклади наведено в тексті для доведення висловлених у цитатах думок?

https://youtu.be/h-8PBx7isoM

У 2010 році Інтернет сколихнув британський соціальний ролик «Обійми життя». Лише за два тижні емоційне відео про те, як пасок безпеки рятує життя, набрало більше мільйона переглядів. Ролик став рекламним шедевром у своєму жанрі, здобув нагороду «Каннські леви», а на YouTube став рекламою року.

Справедливо свого часу сказав про рекламу Говард Госедж. Реклама може використовуватись у вищих цілях, а не лише як реклама шампуню: «Реклама виправдовує своє існування, коли її використовують у громадських інтересах».

Сучасник батька реклами Девіда Огілві Госедж наполягав — реклама занадто потужний інструмент, аби «використовувати його винятково в комерційних цілях».

Меседж Госеджа ще раніше використали, самі того не знаючи, у США. У 1906 році Американська громадянська асоціація закликала захистити Ніагарський водоспад від впливів енергетичних компаній. Ці заклики стали першою соціальною кампанією в історії некомерційної реклами. Американським активістам тоді вдалося змінити ставлення громадськості до конкретної проблеми (І. Сидоренко).

2. Виберіть з-поміж наведених ту відповідь на запитання, яка збігається з вашими міркуваннями, або запропонуйте власний варіант.

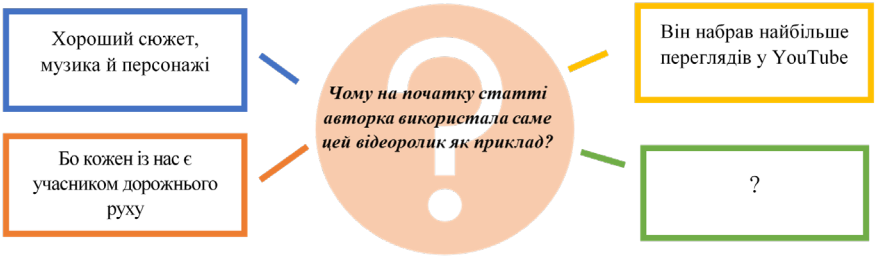

Спрогнозуйте тематику актуальної для підлітків соціальної реклами. Обґрунтуйте свою думку.

Вправа 3. І. Доберіть українські відповідники до іншомовних слів, де це можливо. Поясніть, чому до деяких іншомовізмів українські аналоги дібрати не вдалося.

Лайк, фотографія, лінк, гімн, шопінг, пост, пікнік, фідбек, вау, магазин, абсурд, фільтр, момент, гармонія, конкурент.

ІІ. Прочитайте уривок з інтерв'ю О. Синчак. Висловіть припущення щодо достовірності, потрібності й пізнавальної цінності інформації. Чи достатньо подано відомостей для того, щоб підготуватися до дискусії «Як унормувати використання запозичень в українській мові?»

— Чи можна, хоч якось умовно, виокремити мови, які мають недостатньо рідних слів, а тому змушені їх запозичати?

—… Слов'янські мови точно мають достатньо сил, щоб творити свої відповідники, але проблема у рівні мовної свідомості і в якійсь байдужості. З одного боку, люди, заангажовані щодо мовного питання, бачать проблему в російській мові; вони часто можуть не відчувати, що від англійської мови теж є загроза. З іншого боку, молоді люди перебувають під впливом англійської мови і не бачать проблеми в тому, що, наприклад, називають свої організації словом коворкінг. Немає фільтру, який привернув би увагу до

того, що *коворкінг* — це «інг» і «ко», це порушення гармонії світу української мови. Якщо ми можемо це назвати *співробітня* і воно звучить для нашого вуха добре, та ще й пояснює поняття, чому б його не вживати? А ще, наприклад, у нас в УКУ[1] є їдальня, і коли я прошу *сирник*, мене перепитують: «Вам *чизкейк?*» Я просто цього не розумію. Яка між ними принципова відмінність? І навіщо сирник називати чизкейком?

— *А як можна творити українські аналоги іноземних слів?*

— Перше — це питомі українські відповідники. Друге — калькування, ми беремо значення слова, дивимось на його структуру й відтворюємо її засобами української мови. Наприклад: *буккросинг — книжковий обіг*, або *книгорух* — це яскравий приклад калькування. І третє — коли твориться власна назва, наприклад *селфі — самчик, скріншот — зняток*. Для нового поняття — нове слово.

— *Одна річ, коли ми пригадуємо і повертаємо у вжиток слова, які колись у нас були. А що робити із новими словами? Ми не ризикуємо стати незрозумілими світові, якщо візьмемось абсолютно до всього шукати українські відповідники?*

— Мені здається, що оптимально робити так, як пропонував Шевельов: залишати іншомовний варіант і пропонувати до нього український відповідник, використовуючи їх як синоніми. І в якийсь момент ми побачимо, яке слово переможе, яке буде конкурентнішим. Як у 1990-х у нас була тенденція до чистослів'я, коли пропонувалося говорити не *фотографія*, а *світлина*. І ми бачимо, що нині функціонують обидва слова. Але поки що ми навіть не даємо українському слову шансу для цієї боротьби, ми його просто вважаємо настільки нерівноцінним, що навіть на ринг не виставляємо. (з інтерв'ю О. Синчак. Розмовляла М. Алексевич)

2. Складіть карту пам'яті з теми «Основні шляхи мовних запозичень».
3. Попрацюйте самостійно й укладіть перелік покликань на довідкові медіаресурси, відомості з яких дадуть вам змогу аргументовано обстоювати власну думку, дискутуючи з проблеми екології української мови.

III. В одному з дописів у своєму блозі український мовознавець О. Пономарів висловлює таку думку: «Певна річ, без запозичень не може обійтися жодна мова. Але запозичати потрібно лише тоді, коли на те чи те поняття у власній мові немає слова. Якщо нове поняття виникло в якійсь мові, його запозичають разом зі словом, але згодом йому можна знайти власний відповідник». Чи завжди можна замінити запозичення українським відповідником? Чи може незнання значення вжитого іншомовного слова призвести до непорозуміння зі співрозмовником? Напишіть есей з теми «Виправдані й небажані запозичення», відповідаючи на поставлені науковцев запитання.

1 Український католицький університет

Вправа 4. І. Розгляньте логотипи книгарень. Який із них особливо привернув вашу увагу? Чому? Об'єднайтесь у групи, створіть власний логотип книгарні та презентуйте його.

ІІ. Прочитайте текст. Чому автор вибрав саме такий заголовок до тексту? У чому ж дивовижність книгарень? Якого харчу, крім книжок, іще потребує душа?

Диво-магазин

Я люблю вештатися книгарнею. Прогулянки між книжковими стелажами несвідомо ототожнюються в мене з походом у супермаркет. Тільки тут немає візка, аби наповнювати його смачними товарами. Книжки такі різноманітні. У м'яких і твердих палітурках, тоненькі й товсті. Вони неймовірно пахнуть. От, скажімо, коли проходити повз видання з кулінарною тематикою, то біля них витає аромат французького багета, який переплітається з італійським сиром… А у відділі детективів чується звук падаючих на асфальт гільз, стоїть запах пороху… У відділі спеціалізованої літератури чутно стукіт суддівського молотка, пахне смаленим або ж рибою в супроводі звуку спінінгової котушки. А біля відділу з казками несвідомо починаєш вірити в диво. Воно обов'язково-обов'язково повинно пахнути… шоколадом. Після таких прогулянок організм куди інтенсивніше генерує слиновиділення, аніж коли просто стояти біля м'ясної вітрини… Душа теж потребує харчу, і найкращий харч для неї — книжка.

Можливо, ти не зауважував, що в книгарні можна придбати не просто кавалки сиру… Тут можна придбати все, що насправді не можна купити за гроші: мрії, настрій, здоров'я, фантазію та ще кілька дивовижних і життєво необхідних речей. І тут також є свої постачальники, як і у великих супермаркетах. Скажімо, дружбу постачатиме Ремарк, жагу до життя — Хемінгуей, віру — Екзюпері, мрії — Жуль Верн….А любов? Як же можна її забути? Найкращий постачальник любові — ти сам. Приємно писати листи своїй коханій. І наступного разу, коли зголоднієш або захочеш змінити своє життя, варто йти не в торгові центри, а на прогулянку поміж книжковими стелажами (С. Черній).

2. Які відділи книгарні згадано в тексті, а які автор не називає? Запишіть прізвища письменників, чиї твори ви обов'язково придбали б в книгарні.
3. Які твори українських письменників вас надихають, спонукають мріяти, піднімають настрій?

ІІІ. «Українська правда» та Український інститут книги впроваджують спільний проєкт «Ранкова доза». «Якщо ви втомилися слухати новини — то час слу-

хати книжки. Вранці о 8 годині відомі митці, письменники, політики та блогери розкажуть вам свою улюблену літературну історію. А «Ранкова доза» її озвучить. Але будьте обачні, «Ранкова доза» краси викликає залежність», — такими словами починається кожен подкаст. А яку літературну історію порекомендували б ви? Аргументуйте свій вибір.

Вправа 5. І. Як часто вам доводиться хвалити й критикувати? Що робити приємніше? Яких правил потрібно дотримуватися, щоб похвала не перетворилася на лестощі, а критичні зауваження сприймали як рекомендації? Запишіть етикетні формули, якими можна «послабити» негативний вплив критики.

ІІ. 1. Прочитайте уривок зі статті Т. Байбак «Критика: отрута для слабких і ліки для сильних». Наведіть власні аргументи для обґрунтування тез: «Коли критика — це добре» і «За що потрібно хвалити», обов'язково ілюструючи їх прикладами.

Коли критика — це добре

Критика як стимул

Звичайно, не варто зважати на кожне зауваження. Усім не догодиш, і не потрібно! Однак існує категорія людей, чия критика справді ґрунтовна. Якби батьки щоразу не казали вирівняти спину, що було б із хребтом? Якби ще в школі вчителі не критикували за списаний з інтернету твір, чи навчилися б ми зрозуміло й цікаво висловлювати думки письмово?

Критика може стати стимулом до вдосконалення. Якщо зауваження робить людина, яку вважаєш авторитетом, то це найкраща мотивація. Проаналізуй помилки — і вже наступного разу почуєш схвалення від цієї ж особи. Такі люди критикують не для того, щоб показати твоє невміння, а тому, що вірять: **ти можеш краще**.

Критика дає змогу краще побачити ситуацію

Іноді збоку справді видніше. Наприклад, коли ти перечитуєш свій текст утретє, то вже не помічаєш помилок. Однак покажи матеріал другові, який до цієї миті його ще не бачив. Товариш одразу скаже, де ти забув поставити крапку, а де вжив слово двічі. Можливо, саме тому ми беремо із собою друзів або батьків, коли йдемо до магазину по нову куртку чи взуття.

2. Пояснюючи особливості сприймання негативної критики й реагування на неї, авторка рекомендує:
   - погодитися з критикою: «… Людина опиниться в глухому куті, якщо ти не лише не відреагуєш на її слова негативно, **а й погодишся з ними»**;
   - не зважати на неї: «Ігнорування — другий виграшний вихід із ситуації. Людина, яка критикує, сподівається на зворотній зв'язок, на відповідь. Можеш кинути погляд і далі розмовляти з кимось іншим. У цій ситуації тобі не доведеться ніяковіти, а от кривднику — можливо»;
   - змінити тему: «Якщо для тебе дуже важливо зберегти гарні стосунки з людиною, яка критикує, — зміни тему розмови»;
   - пожартувати: «Іронія й самоіронія бувають найкращими способами реакції».

2. Висловте припущення, чи допоможуть такі мовленнєві тактики продовжити безконфліктне спілкування зі співрозмовником-критиком? Змоделюйте ситуації, у яких можна використати одну із пропонованих тактик.

III. Складіть текст рекомендаційного характеру, використавши у вступі такий вислів Василя Лісового: «Справедлива критика з боку інших – не тільки допомога тобі, а й продовження твоєї справи».

Вправа 6. І. До яких порад ви дослухаєтесь, а які — ігноруєте? Кого вважаєте найкращим порадником? Кому довіряєте? Чому?

II. 1. Прочитайте уривок із твору Романа Іваничука «Орда». Яку проблему (або проблеми) порушує автор? Чи не втратили із часом вони свою актуальність?

Не бери більше на себе, ніж можеш узяти, бо всяка дорога довга, і голка заважить більше, ніж камінь. Ти можеш нести рівно стільки, скільки здужає двигати твій народ. Зрозумій істину: навіть велика людина не в силі перемінити звичок, звичаїв і плину народного життя. Проте через надмірний волевияв або хвилеву байдужість здатна вона спричинитися до перерви в розвитку свого народу і повернути його від цивілізації до кочового рівня.... Не загордись, пам'ятаючи повсякчас, що тільки великий народ може народити велику людину. Але ніколи і в помисли не допускай, що твій народ малий, бо тоді й сам зупинишся в своєму рості.... Народ маліє тоді, коли втрачає духовність, поривае з вічними цінностями й кидається в погоню за тимчасовою користю. Бережи народ від духовного занепаду. (Р. Іваничук)

2. Доберіть приклади з історії, якими можна проілюструвати висловлене.

III. Напишіть есей з теми «Народ маліє тоді, коли втрачає духовність, поривае з вічними цінностями».

Зауважимо, що під час складання власних висловлень учні інколи «запозичують» думки, твердження, міркування інших осіб, тобто списують викладені в мережі тексти, забуваючи, що «процес формування текстів виявляє особистість автора, а сам текст втілює неповторне світобачення його творця» [2, с. 11]. Одним зі шляхів розв'язання цієї проблеми вважаємо методично виважену підготовчу роботу до складання текстів різної жанрово-стильової належності й ретельний добір тем висловлень. Наведемо приклади вправ і завдань, використання яких сприятиме не лише формуванню в здобувачів освіти самостійності під час складання висловлення, а й активізуватиме їхню текстотвірну діяльність.

Вправа 7. І. Прочитайте тексти. Що їх об'єднує — тема, основна думка, ідея, мета? Чи можна ці тексти назвати мотиваційними? Поясніть свою думку. Сформулюйте одним реченням, до чого спонукає кожен текст.

1. Розберіться в собі і зрозумійте, що ж ви любите. Це має такий самий прямий стосунок до вашої роботи, як і до вашого особистого життя. Робота займе велику частину вашого життя, і єдиний шлях до самоповаги — робити те, що ви вважаєте вартим великих зусиль. А єдиний спосіб виконати таку роботу — це любити те, чим ви зайняті. Не час розкисати! (С. Джобс)

2. Читати треба, аби жити, вижити, щоб розвиватися… Книжки — це хліб, це пожива для духовного розвитку; тексти — це вода, що вгамовує інтелектуальну спрагу; сенси, що формуються зі слів, — це повітря, яким ми дихаємо (О. Коваль).
3. Перш ніж почати ходити, ми повзаємо. Перш ніж вивчати алгебру, ми вчимося додавати й віднімати. Перш ніж виправляти інших, маємо виправити себе. Якщо хочеш змін у своєму житті, почни із себе — не з батьків, не з учителів, не зі свого хлопця або дівчини. Саме з тебе починаються всі зміни. Поміркуй про це. Зміни йдуть зсередини назовні, а не ззовні всередину (Ш. Кові).

II. Прочитайте висловлення відомих особистостей і прислів'я. Про які цінності, моральні пріоритети йдеться? Поясніть смисл одного із висловів й одного прислів'я в такій послідовності: теза — аргумент — приклад (або з історії, або з художньої літератури, або з життя) — висновок.

I. 1. Не шукай щастя за морем. 2. З видимого пізнавай невидиме. (Г. Сковорода) 3. …Бути вільним – це означає бути відповідальним. Ми говоримо про свободу, тішимося свободою, бажаємо свободи, підкреслюємо своє бажання свободи, але насправді боїмося її (Любомир Гузар). 4. Правдивих приятелів в біді пізнавай; а хто з приятеля перекинувся в ворога, тот, значить, і вперед не був приятелем і не буде (І. Франко). 5. Шукай краси, добра шукай! Вони є все, вони є всюди. Не йди в чужий за ними край, Найперш найди їх в своїй груди (І. Франко). 6. Шукайте цензора в собі (Л. Костенко). 7. Не дивіться на Україну, як на землю своїх батьків. Дивіться на неї, як на землю своїх дітей. І тоді прийдуть зміни… (С. Вакарчук). 8. В найменшій справі можна бути відповідальним перед собою (В. Винниченко).

II. 1. Знайди мету — засоби знайдуться. 2. Якщо ти хочеш змін у майбутньому — стань цією зміною в сьогоденні. 3. Хочеш змінити світ — сам стань цією зміною. 4. Що ти не зробив би в житті — цього буде замало. Але дуже важливо, щоб ти це зробив (Магатма Ґанді). 5. Коли хочеш порадитися з ким-небудь про свою справу, передовсім зверни увагу на те, як він влаштовує свої справи (Ісократ). 6. Якщо ти осуджуєш людей, ти не маєш часу любити (Мати Тереза). 7. Поважаю людей, які навіть у нещасті не втрачають здатності посміхатися, знаходити сили в біді і, розмірковуючи, добувати джерело сміливості (Т. Пейн).

III. 1. Хочеш успіху досягти — порадься з трьома дідами (Китайське прислів'я). 2. Як хочеш добре спати, запхай турботи в чобіт (Німецьке прислів'я). 3. Озирайся на минуле, коли хочеш знати майбутнє (Японське прислів'я). 4. Якщо боїшся — не говори; якщо сказав — не бійся (Арабське прислів'я). 5. Заздритимеш чужому щастю — свого не побачиш (Грузинське прислів'я). 6. Пробуй золото вогнем, а дружбу — грішми. 7. Як не матимеш друга, не матимеш ворога (Українські прислів'я).

III. Напишіть листа своєму другові або подрузі, у якому доведіть або важливість самонавчання, або необхідність щоденного читання, або потрібність оволодіння новим умінням тощо. Аргументуйте свої твердження, переконуй-

те у своїй праворті за допомогою прикладів, звертайтеся до життєвого досвіду, моделюйте ситуації, у яких будуть потрібні нові знання й уміння.

Вправа 8. І. Перегляньте навчальний анімаційний фільм «Цінуй життя!». Якими епізодами ви його доповнили б? Що для вас означає «цінувати життя»?

ІІ. Прочитайте. Спрогнозуйте, які події могли спонукати Гарві до таких висновків. Чому, на ваш погляд, потрібно цінувати кожну хвилину життя? З якими емоціями, станом душі у вас асоціюється кожна пора року? Запишіть у вигляді асоціативного ряду або графічно.

Відтоді Гарві почав цінувати кожну хвилину. Звісно, час летів так само стрімко, але Гарві вже не марнував його на зітхання й нарікання. Кожнісіньку мить свого життя він вирішив сповнювати сезонами, що жили в його серці: надією, подібною до птахів на весняних гілочках; щастям, схожим на тепле літнє сонце; осіннім серпанком магії… Та найкращою була любов — любов, якої вистачить на тисячу новорічних ночей (К. Баркер).

ІІІ. Створіть колаж із теми «Щасливі миті» або «Емоції кожної пори року». Будьте готові до того, щоб пояснити свій вибір ілюстрацій.

Вправа 9. І. Якби вам запропонували скласти список справ на день, з чого ви розпочали б? Як ставитесь до звички «відкладати на завтра» рішення, справи, події?

ІІ. 1. Прочитайте текст.

Як позбутися звички відкладати справи: почніть із найгіршого

Щоб позбутися цієї негативної звички і підвищити продуктивність своєї діяльності, починайте ранок із найважливіших (або неприємних) справ. У бестселері «З'їж жабу» відомий експерт із питань продуктивності Брайан Трейсі стверджує, що, зробивши вранці щось важливе і навіть неприємне, ми забезпечуємо собі своєрідну психологічну нагороду, яка підніме наше життя на новий рівень. Отже, виконання зранку складних завдань («поїдання жаби») дає нам потужний імпульс на решту дня і підвищує продуктивність (Г. Елрод).

2. Визначте пізнавальну цінність викладеної в тексті інформації за такими критеріями: «мені це відомо», «цікаво, але використовувати не буду», «пізнавально, обов'язково скористаюсь порадою», «мені це не потрібно». Поясніть свій вибір.
3. Поділіться з однокласниками своїми «правилами доброго ранку». Чи завжди вам вдається їх дотримуватися? Що або хто перешкоджає?

III. Героїня одного з романів Галини Вдовиченко пропонує щоранку визначати мету дня, а ввечері — досягнення дня. До чого стимулюватиме таке правило? Висловіть своє припущення, уживаючи вставні слова й словосполучення.

Вправа 10. Висловлюють різні погляди щодо права на помилку. Дехто зазначає, що помилка — це шлях до досконалості, і головне — не припуститися її знову. Інші зауважують, що помилятися не можна, оскільки це може призвести до невиправних наслідків. А якої думки дотримується ви? Поясніть у формі есею.

Вправа 11. Чи поділяєте думку, що в майбутньому дистанційне навчання переважатиме над класним, оскільки технології стрімко розвиваються, і людина зможе самостійно не лише опановувати знання, а й формувати вміння й навички, перевіряти їх рівень? Які знання, уміння й навички будуть потрібні людині, щоб процес самонавчання був справді ефективним? Чи здатна особистість навчатися безконтрольно? Висловіть свої міркування в есеї.

Припускаємо, що учні навряд чи зможуть знайти готові висловлення з таких тем: «Свобода означає відповідальність. Ось чому більшість людей боїться її» (Б. Шоу), «Шукайте цензора в собі» (Л. Костенко), «Сучасне — завжди на дорозі з минулого в майбутнє» (О. Довженко), «Плаває нещасливо той, хто не вміє досягати гавані» (Г. Сковорода), «Необхідність — це найкращий стимул» (Г. Вдовиченко), «Розкіш живого спілкування», «Мріяти означає вірити?», «Що краде мій час?», «Перевірити — і лише тоді повірити», «Коли складно сказати ні?», «Якщо хочеш знайти себе — вирушай у путь», «Помилятися корисно», «Перемога — це в чомусь і поразка». Крім того, активізуватимуть мовленнєву активність старшокласників ситуаційні завдання, а спонукатиме їх до висловлення власних думок методично доцільно дібраний засіб навчання, наприклад, відеозапис, світлина, колаж тощо.

Оцінюючи складене учнями висловлення, рекомендуємо педагогам звертати увагу на оригінальність форми, логічність викладу думок, парадоксальність аналогій, глибину роздумів, універсальність порівнянь, бо есей, образно кажучи, зітканий з аргументів і припущень, сумнівів і переконань, суперечностей і погоджень. Формуванню текстотвірних умінь учнів сприятиме врахування принципу інтеграції текстотвірної й рефлексійної діяльності на уроках української мови. Це уможливить розуміння ліцеїстами того, що крапка в кінці останнього речення в письмовому висловленні або останнє слово в усному тексті не означають завершення процесу текстотворення, а стають відправним пунктом рефлексійної діяльності. Слушним уважаємо твердження О. Андрющенко: «діяльність індивіда в рефлексивній позиції «поглинає» попередні діяльності, які

стають для неї матеріалом для аналізу, а майбутня виступає як проєктований об'єкт» [1, с. 62]. Тому, аналізуючи не лише продукт текстотвірної діяльності — висловлення, а й сам її процес, учень відстежує правильність своїх дій, оцінює оптимальність і продуктивність власної діяльності, що, зі свого боку, дає йому змогу «усвідомити свою індивідуальність, унікальність і призначення, навчає свідомо планувати свою діяльність, допомагає сформулювати одержані результати, визначити і перевизначити цілі подальшої роботи, скоректувати свій освітній шлях» [10, с. 249]. Наведемо приклади завдань і запитань, які доцільно використати під час уроку української мови на етапі рефлексії:

1. Наскільки активними ви були на уроці? Що спонукало вас до цього, а що, навпаки, гальмувало ваші дії?
2. Чи ставили на початку уроку мету? Чи вдалося досягти її? Якщо ні, то що завадило?
3. Визначте пріоритетність своїх дій сьогодні на уроці. Які з них звичні для вас, а які виконували вперше?
4. Визначте типові для вас життєві ситуації. Оцініть здобуті під час уроку знання, набуті вміння щодо кожної ситуації за такими критеріями: потрібні/непотрібні, важливі/неважливі.
5. Продовжте кожне речення. *Уже знав/знала... Це я вмів/уміла... Цього навчився/навчилася... Відтепер вмію… Хочу ще дізнатися про… Прагну зробити…*
6. Виконання яких дій стане простішим після сьогоднішнього уроку?
7. Яких знань, умінь, досвіду вам бракувало під час виконання завдань?
8. Визначте 3 помилки, яких після сьогоднішнього уроку ви не припуститеся. Назвіть 3 позитивні емоції на уроці, 3 дії, які зробите під час виконання домашнього завдання.
9. Ознайомтеся з інформацією. Позначте зеленим кольором ту, що вже відома вам, синім — нову для вас, червоним — ту, що потребує уточнення тощо.

§3.2. ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОМПЕТЕНТНІСНО ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ У ФОРМУВАННІ КОМПЕТЕНТНОГО МОВЦЯ

Одним із засобів формування компетентного мовця вчені й учителі-предметники вважають компетентнісно орієнтовані завдання (далі — КОЗ), що мають бути спрямовані на взаємопов'язане формування ключових і предметної компетентностей. Учені визначають КОЗ як невід'ємний атрибут компетентнісного навчання (Т. Котик), діяльнісне завдання, яке дає змогу розвивати універсальні загальнонавчальні компетентності (Н. Дика, О. Глазова), спеціально створену дидактичну конструкцію (А. Фасоля), інтегративну дидактичну одиницю (Л. Курач, О. Фідкевич). На наш погляд, визначати особливості КОЗ потрібно на основі дефініцій понять «компетентність» і «завдання». У наукових дослідженнях є чимало визначень компетентності. Вартісним для нас є твердження Н. Голуб: «Компетентність як синтетичний термін поєднує в собі готовність до

цілевизначення, планування, дій, оцінювання й рефлексії, що у процесі вияву її передбачає реалізацію таких дій: зрозуміти, продемонструвати, оцінити, застосувати, використати, довести, сприяти, обрати, обґрунтувати, побудувати, розвинути» [11, с. 5]. Щодо іншого поняття — «завдання» — вважаємо за доцільне звернутися до висновків О. Кучерук: «Навчальне завдання становить єдність вимоги-мети та умов її досягнення, зміст завдання задає програму навчальних дій. Метод виконання завдання з української мови передбачає сукупність логічно послідовних способів розумової діяльності, мовно-мовленнєвих дій і операцій, спрямованих на виконання мети окремого завдання чи певної видової групи завдань, та має в навчанні мови наскрізний характер» [16, с. 225]. Наведені твердження спонукають до висновку, що КОЗ становлять пропонований учневі комплекс послідовних дій, виконання яких стимулюватиме самостійність у здобуванні знань, спонукатиме до креативності, сприятиме активізації його навчально-пізнавальної діяльності, набуттю життєвого досвіду тощо. Важливо, щоб завдання передбачали можливість інтегрування знань, умінь і навичок з різних навчальних предметів, а також збагачення особистого досвіду учнів.

Описуючи структуру КОЗ, автори називають такі їх складники: стимул, формулювання завдання, джерело інформації, інструмент перевірки. Узагальнимо сформульовані науковцями (О. Глазова, Н. Дика, К. Пономарьова, Л. Курач, О. Фідкевич, А. Фасоля та ін.) особливості кожного з них: *стимул* — мотивує до виконання завдання, акумулює досвід учня, порушує актуальну для нього проблему; *формулювання завдання* — корелюється із навчальною метою уроку; передбачає опанування нових знань або активізацію вже здобутих задля формування вмінь і навичок, застосування здобутих знань, умінь і досвіду в нових навчальних ситуаціях, визначення потрібності й цінності інформації, прогнозування ситуацій, у яких вона може бути використана, створення власного продукту (тексту, таблиці тощо); *джерело інформації* — текст, таблиця, лексикографічне видання, медіаресурс, відеофрагмент тощо; *інструмент перевірки* — тест, ключ, критерії оцінювання тощо.

Слушним вважаємо зауваження вчених, що успішність виконання КОЗ залежить від дотримання певних умов його складання. Зокрема, науковці й учителі-словесники зазначають, що під час розроблення КОЗ необхідно враховувати знаннєвий, діяльнісний, ціннісний, емоційний і поведінковий компоненти ключових і предметної компетентностей, а також мету уроку, його тему, передбачити виконання учнями різних видів діяльності, дібрати відповідний інформаційний матеріал тощо. Зважаючи на це під час складання КОЗ потрібно звернути особливу увагу на такі складники: стимул і формулювання самого завдання. Мета першого — наблизити учнів до реальних умов спілкування, спонукати їх до виконання певного виду діяльності завдяки зверненню до пережитих емоцій, набутого досвіду. Наприклад. *Пригадайте, яке наукове відкриття викликало у вас здивування або розчарування*. *Назвіть застосунки, якими користуєтеся щодня*. *Проаналізуйте власне мовлення й запишіть слова іншомовного походження, які вживаєте найчастіше. Спробуйте замінити їх українськими відповідниками* тощо. Під час формулю-

вання самого завдання, що «передає суть роботи, скеровує учня на необхідні для її виконання дії, окреслює їх послідовність» [12, с. 18], учені радять передбачити аналіз і порівняння учнями мовних одиниць, зіставлення фактів або різних поглядів, узагальнення інформації, її оцінювання, ілюстрування прикладами, добір переконливих аргументів, структурування навчального матеріалу, формулювання висновків, складання речень і текстів, пропонування власних шляхів розв'язання проблеми, доведення своєї позиції, обґрунтування думки тощо.

Крім цього, потрібно брати до уваги і здатність учнів виконувати КОЗ. У цьому контексті особливої значущості набуває твердження В. Борисенко і Н. Гагіної: здобувачі освіти, «виконуючи такі завдання, мають не тільки виявляти предметні вміння, а й розуміти мету, її особистісну значущість, що є мотиваційним стимулом до дії; усвідомлювати наявність усіх необхідних мовних знань, умінь та достатності їх рівня в результаті рефлексії; освоювати нові способи роботи; відбирати потрібні джерела інформації; організовувати самостійну пошукову й творчу діяльність; інтегровано застосовувати набуті вміння» [6, с. 151—152].

Отже, пропонуючи учневі КОЗ з української мови, учитель-словесник тим самим наближає його до реальних умов спілкування, активізує навчально-пізнавальну діяльність, стимулює мовленнєву активність. Важливо, щоб ліцеїсти засвоїли, що модель певного жанру передбачає дотримання відповідних структурних і стилістичних особливостей тексту, впливає на вибір автором мовних засобів. Також доцільно зосередити увагу на формуванні вмінь ліцеїстів створювати не лише розповіді й описи, роздуми, а й дописи в соціальних мережах, аналітичні відгуки про переглянуті відео або комп'ютерну гру, складати інструкції або пояснення до записаного відео тощо, тобто «осмислені й переконливі тексти різних мовленнєвих жанрів (усних і письмових), завдяки яким учні щоденно облаштовують своє життя в суспільстві» [9, с. 73].

Наведемо приклади КОЗ, у яких джерелом інформації вибрано тексти, схеми, таблиці, хмари слів, колажі, карти, інструкції тощо.

Вправа 1. І. У статті «10 старомодних порад, які стануть у пригоді в епоху email» серед цікавих порад, як-то: «кажіть все, як є», «відписуйте на листи швидко, але обережно», «Пишіть вільно й невимушено», — подано ще й такі рекомендації:

1. Пишіть стисло і просто. Ця порада вперше з'явилася у римському трактаті, датованому орієнтовано від 4 ст. до н.е. до 4 ст. н.е. Лист має бути «стриманим», радить він. «Задовгі листи, а тим більше ті, що навмисне написані пишномовним стилем, — це вже не листи, а державні документи». Кореспондентів учили писати красиво, але просто: «Мета листа полягає в стислому вираженні дружніх почуттів і обговоренні теми простими словами. Людина, що викладає на папері сентенції і повчання, більше схожа на проповідника за кафедрою, аніж на автора листа».

2. **Пишіть, ніби говорите.** Ця пораду, що припала до душі Джейн Остін, зазвичай приписують Аристотелю, який пропагував її десь у 360 р. до н.е. Його точні вказівки не збереглися, але Артемон, редактор листів Аристотеля, сформу-

лював це так: «Листи слід писати в тому ж стилі, як діалоги» (https://www.bbc.com/).

На уроках української і зарубіжної літератури ви ознайомилися із листами українських письменників. Узагальніть здобуті знання й висловіть припущення щодо спільного й відмінного між традиційним листом та електронним.

II. В Інтернеті є чимало рекомендацій щодо того, як складати електронний лист. Ми узагальнили сформульовані поради й систематизували в таблиці. Ознайомтеся з нею. Які поради варто додати? Доповніть таблицю, додержуючись її структури.

Так!	**Ні!**
1. Відповідайте вчасно.	1. Відповідайте на лист, коли виникне бажання.
Пам'ятайте: той, хто звертається до Вас листом, чекає на відповідь.	
2. Ураховуйте, хто адресат вашого листа.	2. Зважайте на те, що інформація про адресата листа не впливає на його зміст.
Від того, хто буде адресатом листа, залежить його стиль — формальний або неформальний.	
3. Дотримуйтеся норм етикету.	3. Не дотримуйтеся норм етикету під час електронного листування.
Використання етикетних формул у листі є відображенням того, що його адресант — ввічлива й вихована особистість.	
4. Викладайте зміст лаконічно, доступно й послідовно.	4. Не обмежуйте обсяг листа.
У діловому листуванні доцільно надати перевагу стислому викладу інформації.	
5.	5.

III. Складіть електронний лист до Центру зайнятості з проханням надіслати інформаційні матеріали про графік проведення курсів із профорієнтації.

IV. Підготуйте повідомлення про посткросинг, скориставшись рекомендованим і самостійно дібраними медіаресурсами.

Медіаресурси: «Посткросинг» https://ukrposhta.ua/postkrosing/.

Вправа 2. І. Які оголошення привертають вашу увагу? У чому секрет популярності оголошення?

II. Розгляньте схему. Чи достатньо в ній інформації, щоб схарактеризувати особливості оформлення оголошення? Позначте структурні елементи, спираючись на які можна пояснити функції оголошення, вимоги до його оформлення. У чому полягає особливість приватних оголошень? Як зробити оголошення привабливим?

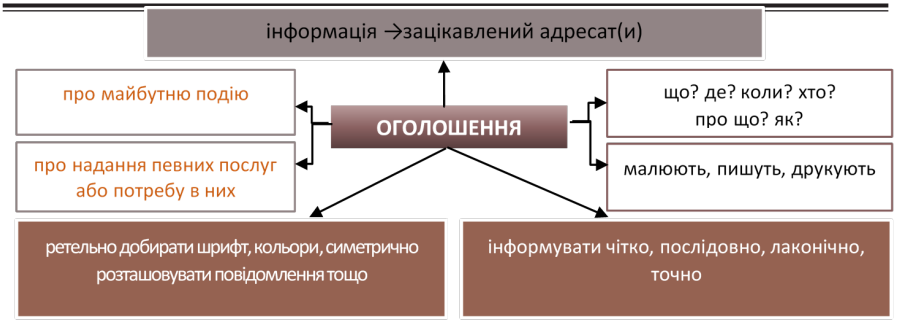

III. Чи користуєтеся ви шаблонами оголошень? Яку проблему під час складання оголошення допоможуть розв'язати такі шаблони?

IV. Складіть приватне оголошення.

Вправа 3. І. 1. Якщо вам запропонували б виконати одне із завдань, то ви вибрали б:

а) визначити послідовність пошуку достовірної інформації;

б) скласти алгоритм написання відгуку про сайт відомої особистості.

2. Об'єднайтесь у групи залежно від вибору завдання:

група А - «Послідовність пошуку інформації і перевірки її достовірності»,

група Б — «Послідовність написання відгуку про сайт відомої особистості».

Складіть план розповіді, у якому буде розкрито послідовність виконання певних дій (відповідно до завдання).

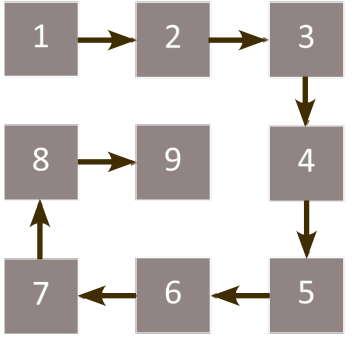

ІІ. Розгляньте одержані світлини[2]. Виберіть ті, що дадуть змогу унаочнити вашу розповідь. На звороті кожної з них напишіть дію, яку вона ілюструє. Розмістіть світлини в логічній послідовності, яка відповідатиме поданій схемі. Використовуючи розташовані за певною схемою зображення, обґрунтуйте вибрану вами послідовність виконання зазначених дій (відповідно до завдання).

ІІІ. Оцініть виконану роботу за такими критеріями: 1) повнота, логічність і послідовність викладу; 2) умотивованість і доцільність використання світлин для ілюстрації; 3) додержання умов розташування світлин; 4) участь у підготовці відповіді всіх учасників групи; 5) дотримання регламенту роботи — на підготовку відповіді 10 хвилин, на її виголошення — 4-5 хвилин.

Вправа 4. 1. Розкажіть про ситуації, коли вам доводилося охарактеризувати людину. Чи завжди вдається скласти правдиву характеристику? Що заважає це зробити? Хто, на вашу думку, може найсправедливіше охарактеризувати особистість?

2 Доступ до комплектів світлин за покликаннями: група А — https://docs.google.com/document/d/1v1zFIinH2K6eHLNXmj3LQdZMovEsDUF7d0w7EvXPiqU/edit?usp=sharing; група Б — https://docs.google.com/document/d/18Oq-Gkgk1TS85VDjeHD-ojhP1yd-Ot9r_2ogDq2bo4U/edit?usp=sharing

2. Поясніть відмінність у значенні слів *схарактеризувати* й *охарактеризувати*. Схарактеризуйте одним реченням а) ваш стан, б) ставлення до навчання, в) українське кіновиробництво, г) прочитану нещодавно книжку.

II. Розгляньте хмару слів. Випишіть окремо прикметники, які називають позитивні й негативні риси характеру особистості. Доповніть перелік власними прикладами.

III. Чи погоджуєтесь із думкою, що характеристика — це словесний портрет людини, у якому критично оцінено й перелічено всі її недоліки й переваги? Висловіть свої міркування письмово.

Вправа 5. І. Чи читаєте ви інструкцію з використання, наприклад, побутового приладу перед його застосуванням? До яких наслідків може призвести ігнорування основних правил користування приладом, викладених в інструкції? Прокоментуйте вислів Наполеона Гілла: «*Майстерність приходить тільки з практикою і не може з'явитися лише під час читання інструкцій*».

ІІ. 1. Поясніть значення слова *інструкція.* Визначте спільне й відмінне між такими інструкціями: посадовою; з експлуатування побутового приладу; складання 3 D-пазла; до використання лікарського засобу.

2. За яким планом складено більшість інструкцій? Чим зумовлена така послідовність викладу інформації? Складіть інструкцію з користування електричним чайником. Чи потрібно, на ваш погляд, кожен пункт інструкції ілюструвати малюнком?

ІІІ. Трансформуйте складену інструкцію в текст рекомендаційного характеру «Як за допомогою звичайного чайника розкрити особливості перебігу процесу кипіння».

Вправа 6. І. Назвіть ситуації, під час яких ви використовуєте сервіс «Google-карти». Спрогнозуйте, у процесі вивчення яких тем і з яких навчальних предметів можна скористатися цим сервісом.

ІІ. 1. Розгляньте фрагмент Google-карти. Утворіть прикметники від назв населених пунктів. Написання якого топоніма не відповідає нормам сучасної української літературної мови? Запишіть його правильно.

2. Поясніть графічні позначки, зображені на мапі. Чи можна, скориставшись сервісом Google-карти, скласти туристичний маршрут?

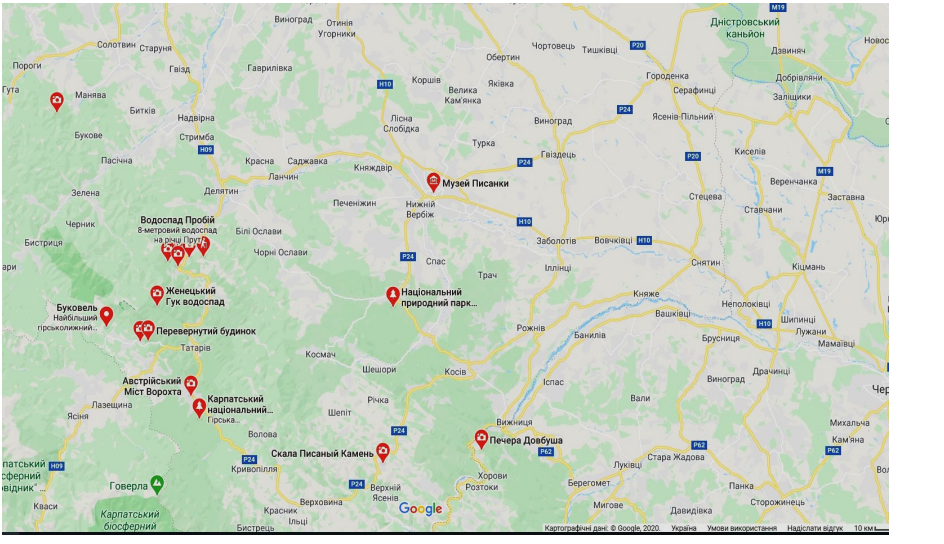

ІІІ. Виконайте одне із завдань за вибором:

1. Напишіть інструкцію для туристів «Як за допомогою сервісу Google-карти скласти туристичний маршрут».
2. Розробіть туристичний маршрут визначними місцями вашої області й підготуйте рекламний буклет до нього в електронному або паперовому варіанті.

3. Доберіть світлини, зроблені в минулому столітті, на яких зображено визначні місця одного з міст України. Систематизуйте їх і підготуйте віртуальну екскурсію містом «З минулого в сучасність».

Поділяємо думку вчених, що після виконання учнями КОЗ окрему увагу доцільно приділити рефлексії та самооцінюванню. Це спонукатиме здобувачів освіти до аналізу їхніх мотивів, дій, емоцій, ставлень тощо, сприятиме усвідомленню ними важливості навчально-пізнавальної діяльності для подальшого саморозвитку й самоосвіти, формуванню здатності об'єктивно й адекватно оцінювати не лише інших, а й себе. На наш погляд, рефлексія не повинна відбуватися здебільшого в кінці уроку, як зрештою і самооцінювання. Маємо спонукати учнів до аналізу своєї діяльності, усвідомлення логічності й виправданості власних дій упродовж уроку, прагнення самостійно оцінювати свої досягнення й невдачі. Рефлексію та самоаналіз доцільно розглядати як підготовчі етапи до самооцінювання, оскільки осмислення доцільності своїх дій дасть змогу адекватно оцінити їх. Водночас залишається актуальним такий аспект проблеми — обґрунтування учням доцільності й необхідності самооцінювання. Для цього варто пояснити ліцеїстам, що вміння адекватно оцінювати себе уможливить таке саме оцінювання інших, а здатність зважити всі «за» і «проти» — критично оцінити певну ситуацію. Основою таких пояснень має стати підготовча робота з текстами, що містять актуальну для підлітка проблему, яка потребує прийняття рішень, оцінювання дій, ставить у ситуацію свідомого вибору, або у яких показано приклади самооцінювання.

Нелогічно сподіватися й на те, що учні відразу почнуть об'єктивно оцінювати себе. Науковці й учителі-словесники рекомендують кілька взаємопов'язаних варіантів розв'язання цієї проблеми. Перший: учитель розробляє рекомендації учням щодо самооцінювання їхньої роботи на уроці, що містять орієнтовний перелік запитань, відповідаючи на які учень зможе оцінити власну діяльність. Погоджуємось із ученими й учителями-предметниками в тому, що такі поради повинні бути складені разом із учнями, а дібрані запитання відповідати таким критеріям: об'єктивність, адекватність, цілісність, критичність. На основі виокремлених у дослідженнях функцій та особливостей самооцінювання сформулюємо запитання, які можуть міститися в рекомендаціях до самооцінювання: *1. Як часто вам доводиться оцінювати свої дії на уроці? 2. Чи завжди ця оцінка правильна? 3. Що заважає оцінити себе критично й об'єктивно? 4. Кого легше оцінювати — себе чи інших? 5. Чи завжди ваша самооцінка збігається з оцінкою вчителя?* Другий варіант організації самооцінювання: учитель добирає завдання, що стимулюватимуть учнів до самооцінювання. Узагальнення сформульованих учителями-предметниками порад щодо самооцінювання дало змогу визначити ті завдання, використання яких спонукатиме ліцеїстів до самостійного оцінювання результативності власної діяльності, а також однокласників на уроці.

- Оцініть за шкалою від 1 до 5 рівень своєї успішності під час виконання завдання. Спрогнозуйте, чи зможете самостійно поглибити ті знання, рівень володіння якими оцінений вами від 1 до 2 балів.
- Сформулюйте 3 запитання з теми уроку. Дайте відповіді самі, а потім поставте запитання своїм однокласникам. Зіставте відповіді й оцініть їх за такими критеріями: правильність, логічність, повнота, обґрунтованість, наявність прикладів.
- Оцініть свою роботу під час виконання завдання, відповідаючи на запитання й додаючи або віднімаючи бали. 1. Вправу виконував(ла) самостійно (+1 б.)/ із допомогою (-1 б.). 2. Усі завдання виконав(ла) правильно(+2 б.)/ частково правильно (+1 б.)/неправильно (-1 б.). 3. Після виконання вправи можу розкрити будь-яке питання теми уроку (+2 б.)/окремі питання (+1 б.)/не можу відповісти на запитання (-1 б.).
- Виберіть із запропонованих варіант відповіді, який відповідає рівню ваших знань і вмінь: а) тему уроку засвоїв(ла), можу будь-кому пояснити й навести приклади, проілюструвати, у яких ситуаціях потрібно використати здобуті знання; б) тему уроку засвоїв(ла), проте відчуватиму труднощі, якщо доведеться пояснити її комусь, складно визначити ситуації, у яких потрібно використати здобуті знання; в) тему уроку не засвоїв(ла), потрібно ще попрацювати самостійно; г) тему уроку не засвоїв(ла), ці знання мені не конче потрібні.

§3.3. ШЛЯХИ ЗАСВОЄННЯ УЧНЯМИ ЛІЦЕЮ ПРАВИЛ ЕФЕКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Одним із важливих на сьогодні є вміння аргументовано доводити власну думку, брати участь у діалозі, «ініціювати, підтримувати, розвивати й завершувати спілкування, бути переконливим у своїх висловленнях, бажаним співрозмовником» [26]. Тому особливої уваги потребує організація роботи з формування усного мовлення ліцеїстів, зокрема під час участі їх у дискусії й диспуті. Важливо наголосити на тому, що дискусія й суперечка — не тотожні поняття. Доречними тут стануть слова Олександра Ірванця: «Дискусія – це не обов'язково суперечка, це можливість кожній стороні висловити свою точку зору. А інша сторона бере її до уваги або ні, сприймає чи критикує – оце сенс дискусії» (з інтерв'ю О. Ірванця Укрінформу, 27.12.2015).

Стимулом до дискусії стане добір тем, актуальних для учнів певної вікової категорії, як-от: «Чи потрібно перевіряти інформацію, яку ви поширюєте у мережі Facebook?», «Чи кожен може стати волонтером?», «… Не може бути добрим той, хто жорстокий з тваринами» (Артур Шопенгауер), «Життя навиворіт, або чи все потрібно виставляти в Instagram» та ін. Основне завдання вчителя на таких уроках полягатиме у формуванні в здобувачів освіти вмінь доводити свою думку не криком, а переконливими аргументами, дослухатися до неприйнятних, на перший погляд, думок, аналізувати їх, логічно й послідовно дотримуючись норм сучасної української літературної мови й застосовуючи мовленнєві так-

тики, переконувати опонента у правильності власних поглядів, з гідністю приймати поразку тощо. Наведемо приклади завдань, які радимо використати на уроках української мови під час опанування учнями таких тем: «Суперечка як вид комунікації. Різновиди суперечки», «Правила ведення суперечки», «Аргументи й докази», «Полемічні прийоми» та ін.

Вправа 1. Об'єднайтеся в групи для дискутування з теми «Вибір форми навчання: онлайн чи в класі». Почергово кожна з команд у виступі наводить свої аргументи. Для підготовки переконливого виступу уточніть визначення всіх термінів, які вживатимете, глибоко й усебічно проаналізуйте проблему, подумайте, якими полемічними прийомами зможете спростувати, заперечити або відхилити думку опонентів і їхню критику. Тривалість виступів для доведення/спростування тези, обґрунтування аргументів, наведення прикладів – до 5 хвилин.

Етап обговорення триватиме 10-15 хвилин: команди ставлять одна одній запитання, спростовують висловлені аргументи й наведені приклади. Дискутуйте чесно та відверто, переконливо заперечуйте, а не перекручуйте висловлення своїх опонентів. Намагайтесь завершити дискусію, дійшовши обопільного рішення.

Вправа 2. І. Прочитайте діалог. Чи переконали аргументи однієї зі співрозмовниць вас у тому, що помідор — це ягода? Які аргументи й приклади навели б ви для доведення цієї думки? Чи можна вважати такий діалог дискусійним?

- Ти знаєш, що помідор — це ягода?
- Хіба ягода? — помітивши якусь незвичність у голосі Марії Василівни, але не продумавши, в якому напрямі може мислити товаришка, нейтрально запитала Надія Петрівна.
- Сідай. Незадовільно! Один бал, давай щоденник, — зімітувала свою поведінку на уроці Марія Василівна. — Біологи вважають помідор ягодою так само, як і кавун.
- За кавун я знала. А диня?
- І диня, і гарбуз. І навіть банан.
- Але ягоди — круглі й солодкі.
- По-перше, банани, до слова, теж бувають круглими, тільки ці сорти промислово не вирощують. По-друге, огірок — теж ягода. По-третє, і ананас.
- Для мене помідор завжди буде овочем, — Надія Петрівна заявила категорично, а потім задумалась.
- Так-от, про помідори. Я ніколи не купую ці ягоди в магазині, бо надто сильно їх люблю. Я завжди по помідори йду на базар — вибираю рожеві, чорні, круглі, інших форм і розмірів…. Насипаю в тарілочку цукру і вмочаю в нього помідор, а потім кусаю, знову вмочаю, знову кусаю…
- Я таке не їла б.
- А ти покуштуй. Це неймовірно смачно. Проте моє задоволення не лише від смаку. Ще я таким чином здійснюю свою педагогічну просвітницьку мету: закріплюю за помідором таку звичну для ягоди ознаку як солодкість, про цю властивість знає більшість людей. Я ніби наближаю помі-

дор до його сутності, сутності ягоди. Сутність його природи до сутності самого слова «ягода». Бо люди мають певне поняття: «ягода» дорівнює «солодкість». І помідор не вписується в ті уявлення (за М. Лаюком).

II. Як часто ви створюєте словесні аналогії? Яка з поданих аналогій може доповнити думку Марії Василівни — вчительки біології? Відкоригуйте, за потреби, одну з аналогій.

томат	**кавун**	**огірок**	**чорниця**
солодкий	**соковитий**	**тонкошкірий**	**багатонасінний**

III. Об'єднайтесь у пари і виконайте завдання в такій послідовності:

а) прочитайте словесні аналогії, закресліть «зайве» і поясніть свою думку:

щастя	**радість**	**захоплення**	**розчарування**
допитливість	**цікавість**	**упевненість**	**сумнів**
зневіра	**зневага**	**гординя**	**ніжність**

б) прочитайте пари слів, зробіть висновок, чи можна їх вважати аналогіями, складіть «правописні» аналогії.

Фразеологізму — суфікса, стравоходу — шлунка, вітру — Вітра…

Оригінала — оригіналу, соняшника — соняшнику, потяга — потягу…

в) доведіть або спростуйте правильність таких словесних аналогії: *помилка — незнання, пам'ять — правило, закон — правопорушення, сльози — щастя.*

Пояснюючи свою позицію щодо правильності створеної аналогії, пам'ятайте: кожен має право на власну думку, навіть якщо вона не збігається з вашою.

Вправа 3. I. Чи завжди ви довіряєте інформації, поданій в інтернеті? За допомогою яких способів перевіряєте достовірність оприлюдненого?

II. Ознайомтесь із твердженнями з рубрики «Список поширених хибних уявлень» в інтернеті. Перевірте їх істинність.

1. Чорний пояс у бойових мистецтвах не обов'язково вказує на експертний рівень чи майстерність. (Спорт)
2. Колумб не був на землях, які тепер є материковою частиною США. (Історія)
3. Велика китайська стіна не є, як стверджують, єдиним об'єктом, створеним людьми, що видимий з Місяця чи з космосу. (Астрономія)
4. Бик не дратується від червоного кольору плаща професійного матадора. (Біологія)
5. Томас Едісон не винайшов електричну лампочку. (Винаходи)
6. Уявлення про те, що блискавка ніколи не вдаряє те саме місце двічі, — один з найстаріших і найвідоміших забобонів про блискавки. (Фізика)

II. Об'єднайтесь у групи й підтвердіть істинність одного з тверджень. Пам'ятайте, що маєте використовувати тільки сильні аргументи й наводити переконливі приклади.

Вправа 4. Чи погоджуєтесь із думкою Майка Йогансена: «Той, хто ставить запитання, наполовину вже відповів на нього. Вся сила в умінні ставити запитання і в умінні заперечувати неправильні формули запитання». Запишіть «формулу» запитання. Доведіть доцільність вибраних складників. Сформулюйте за вашою «формулою» 5 запитань і поставте своєму однокласникові або однокласниці. Чи потребує вдосконалення складена «формула» запитань після одержаних відповідей?

Вправа 5. І. Український письменник Володимир Арєнєв вважає: «*щоб досягти успіху, музиканти грають багато годин на день, художники малюють безліч ескізів — не нехтуйте такою «чорновою» роботою, бо саме вона стає запорукою стабільного успіху*». Чи існує, на ваш погляд, «формула успіху»? З чого вона складається? Чи може зміна хоча б одного складника зруйнувати успіх? Висловіть свої погляди під час дискусії.

ІІ. Проаналізуйте перебіг дискусії загалом (І) і свою участь у ній (ІІ).

І. Проаналізуйте дискусію загалом	**ІІ.** Проаналізуйте свою участь у дискусії
1. Чи дослухалися під час обговорення до думки кожного речника?	1. Що я очікував/очікувала від дискусії?
2. Чи вдалося розглянути проблему з різних позицій?	2. Що хотів довести?
3. Чи всі виступи були переконливими, логічними, аргументованими? Чи коректно висловлювали зауваження? Яких помилок найчастіше припускалися мовці?	3. Мені заважало. Хто перешкоджав?
4. Оцініть виступи однокласників за такими критеріями: обґрунтованість, точність і логічність, емоційність, дотримання норм літературної мови.	4. Яку нову інформацію дізнався/дізналася?
5. Оцініть уміння однокласників відповідати на запитання за такими критеріями: переконливість, повнота, послідовність, аргументованість.	5. Чи був активним/була активною під час дискусії? Якщо так, то чому? Якщо ні, то чому?
	6. У яких ситуаціях зможу використати набутий досвід дискутування й здобуті знання?

Компетентний мовець, крім іншого, має вміти ініціювати ефективне спілкування й брати в ньому участь; створювати комфортне мовне середовище; протистояти мовній агресії та маніпуляції. І попри думку, що «безконфліктне спілкування — це утопія», фахівці продовжують досліджувати різні аспекти цієї проблеми. Вивчення їхніх праць переконує в тому, що конфлікти неминучі, але розроблено чимало ефективних технік їх уникнення. У цьому контексті привертає

увагу висловлення Н. Войцехівської про те, що «будь-який різновид конфлікту містить комплекс об'єктивно-суб'єктивних причин, сукупність яких зумовлює внутрішні чи міжособистісні суперечності. Це фактор стосунків, психологічна несумісність мовців; неузгодженість їхніх інтенцій і мовленнєвих дій; недотримання принципів та ходу діалогу; негативні обставини спілкування; відсутність комунікативної компетенції; конкурентний характер у взаєминах, прагнення до комунікативної ініціативи; неправильна подача й різна інтерпретація мовних і невербальних знаків тощо» [7, с. 10]. На наш погляд, кожна з виокремлених причин зумовлює виділення вмінь, набувши яких учні зможуть налагоджувати взаємини, уникати конфліктних ситуацій, стримувати мовну агресію.

Формуванню вмінь ініціювати безконфліктне спілкування, уникати непорозумінь під час розмови, налагоджувати діалог та ін. сприятиме використання ситуаційних вправ. Привертають увагу виокремлені Н. Бондаренко переваги таких вправ:

1. розвивати соціально важливі характеристики учня;
2. формувати адекватний стиль взаємодії з людьми, суспільством і світом;
3. залучати учнів до цікавої природної діяльності, що відповідає їх особистим прагненням;
4. забезпечувати позитивну мотивацію учіння, оскільки ситуації містять найрізноманітнішу пізнавальну інформацію;
5. розвивати діалогічне мовлення;
6. спонукати учнів вести непідготовлену розмову українською мовою;
7. запобігати деструктивним моделям поведінки;
8. здійснювати учнівський самоконтроль результатів навчальної праці, усвідомлювати практичну цінність здобутих знань, набутих умінь і навичок;
9. організовувати навчальний процес так, щоб характер діяльності учнів не обмежував їх ініціативи й самостійності, а навпаки, надавав би широкий простір для творчої активності, розвитку здібностей і нахилів [4, с. 7].

Використання ситуаційних вправ дає змогу старшокласникам зануритися в проблему, «розкласти» змодельовану дискусійну або конфліктну ситуацію на складники і проаналізувати кожен із них, вибрати найбільш доцільну модель поведінки, проаналізувати правильність свого вибору тощо. Критеріями вибору ситуаційних вправ вважаємо такі: актуальність для ліцеїста, урахування його життєвого досвіду, наближеність до реальних умов спілкування, проблемність тощо. Наведемо приклади таких ситуаційних вправ:

Вправа 6. Уявіть ситуацію. Зустрілись а) три подруги: одна — дотримується принципів здорового харчування, друга — активна дописувачка в Instagram, мета третьої — вивчити якомога більше мов; б) три товариші: палкий уболівальник, розробник комп'ютерних ігор і автоблогер. Складіть і розіграйте діалоги, відображаючи в міміці й репліках характер, вид діяльності й уподобання кожного зі співрозмовників.

Вправа 7. В інтерв'ю виданню «Експеримент» А. Чабан порівняла запитання із яблуком: «*Дуже нелегко побороти інстинктивне бажання відповідати. Особливо коли питають щось провокаційне чи особисте, на кшталт «Це ти так незграбно припаркував машину?» чи «Ти ще досі неодружений?». У вас виникло бажання заперечувати, можливо, обурюватися? Важливо зрозуміти, що як ви не відповіли б, — це вже відповідь. А це означає, що ви вв'язалися у гру з чужими правилами. Із запитанням — як із яблуком: коли пропонують свіже й соковите, а ми — голодні, тоді беремо й дякуємо. Коли дають гниле або просто не відчуваємо голоду, — відмовляємося. Не варто брати те, що не потрібне*». А які запитання є незручними для вас? Уявіть ситуацію, що вам усе ж довелося «вступити в чужу гру». Як відповідатимете на незручні запитання? Які етикетні формули використаєте під час відповідей?

Вправа 8. Уявіть ситуацію. Вам потрібно переконати однокласника або однокласницю в тому, що кожне набуте вміння — це впевнений крок до досягнення поставленої мети. Для цього радимо скористатися технікою «5 ЧОМУ?», згідно з якою кожне запитання починається словом *чому*. Крім того, кожне наступне запитання формулюють, спираючись на одержану відповідь. Наприклад:

Вправа 9. Уявіть ситуацію. Вам потрібно скласти гасло для соціальної реклами «Збережімо першоцвіти». Водночас однокласник або однокласниця відмовляються співпрацювати з вами, мовляв, це неактуальна проблема. Переконайте її або його у хибності таких міркувань.

Вправа 10. Уявіть ситуацію. Вам потрібно пояснити восьмикласникам, у чому полягає відмінність між сильними й слабкими аргументами. Підготуйте аргументовану розповідь та ілюстрації для унаочнення викладеної інформації. Які мовленнєві тактики використаєте від час відповідей на запитання?

Вправа 11. Уявіть ситуацію. Товариш відмовляється йти з вами на футбольний матч, пояснюючи свою відмову тим, що футбол — це не той вид спорту,

який вартує його уваги. Доведіть, що він помиляється, навівши переконливі аргументи.

Чинна програма з української мови рівня стандарту орієнтує вчителя на формування в учнів умінь добирати слова й вирази, що сприяють налагодженню психологічного комфорту, унеможливлюють конфлікт, дають змогу розв'язувати конфліктні ситуації, а також становлення навичок приймати рішення, брати на себе відповідальність, виробляти моделі поведінки, необхідні для успішного розв'язання нагальних проблем тощо. Привертає увагу й тематика, яку автори рекомендують учителям-словесникам: «Життя без конфліктів», «Способи виходу з конфліктів», «Ставлення до невдач», «Позитивні думки і неконфліктна поведінка — запорука здоров'я» та ін. Спектр вправ і завдань для реалізації вимог чинної програми може бути різноманітним: добір і використання етикетних формул, робота з текстами, що містять актуальну для юнацтва проблему, оволодіння ефективними тактиками безконфліктного спілкування тощо. Наприклад.

Вправа 12. У романі Галини Вдовиченко висловлено таку думку: «*Ділитися радістю — у радість, а відчаєм — геть інше, не кожен зможе повісити свій відчай на іншого…. Мабуть, це неправильно — тримати розпач при собі…*». Чи погоджуєтесь із авторкою? Запишіть слова, словосполучення й речення, які вживаєте, коли хочете поділитися радістю, підтримати людину в складній ситуації, розгадати.

Вправа 13. І. Як часто, кому і за що ви дякуєте? Запишіть етикетні формули, за допомогою яких можна подякувати й відповісти на слова подяки.

ІІ. В одному з дописів у Facebook зазначено, що в «*Японії прийнято дякувати не тільки словом, а й жестом, а саме поклоном. Наприклад, той, хто отримує подарунок, кланяється дарувальнику, і дарувальник кланяється у відповідь. В арабських країнах не можна дякувати господарю за смачну вечерю. Гість дякує тільки за гостинність, а почесному гостю господар буде подавати каву як найблагороднішій напій. Жителі Китаю люблять дякувати одному за уважність, люб'язність і шанобливість, постукуючи двома пальцями правої руки по краю стола, — найчастіше це відбувається під час чайної церемонії. В Індії, навпаки, не прийнято говорити «спасибі». Навіть подаючи милостиню жебракові, подяку вимовляє не той, хто просить, а той, хто її дає*». Назвіть способи, за допомогою яких можна перевірити достовірність цієї інформації.

Вправа 14. Прочитайте текст. Проаналізуйте описане, відповідаючи на такі запитання: що спричинило виникнення конфлікту, хто ініціював конфлікт, чи були використані вербальні або невербальні дії для припинення конфлікту. Які вербальні й/або невербальні дії потрібно виконати учасникам конфлікту, щоб порозумітися й помиритися?

Роман вирішив трохи посидіти перед теликом. Підійшов до крісел, хотів умоститися в одне з них і навіть здригнувся від несподіванки. На нього мовчки, насуплено дивилась якась незнайома дівчина, що сиділа, відкинувшись на

спинку та виставивши попереду собою загіпсовану ногу. Із-за високої спинки Ромко її навіть не помітив і мало не вмостився незнайомці прямо на коліна.

- Вибач, — знічено пробубонів Гордійчук.
- А мені твоє «вибач» до одного місця! — несподівано сердито відповіла дівчина, здмухнувши з лоба волосся, що впало неслухняним пасмом.
- Ти чого?! Навіщо?.. — знітився Роман. — Я ж не спеціально!
- Всі ви не спеціально! — пристукнула гіпсом об підлогу дівчина. — Тільки потім болить дуже!
- Ну, і чого ти на мене наїхала? — трохи прийшов до тями хлопець. — Ніби я щось таке зробив…
- А що ти у своєму житті взагалі зробив?! — не дала договорити йому дівчина (С. Гридін).

Вправа 15. Прочитайте речення. Які емоції в них описано — позитивні чи негативні? Поясніть свою думку. Назвіть невербальні засоби, використання яких, крім вербальних, допоможе залагодити конфлікт або не допустити його.

1. Бжозовський спахнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю (І. Нечуй-Левицький). 2. Глянув я, а пан становий все червоніє та червоніє на виду, брови насупились, очі вирячились, — трохи він ними вогню не креше (Панас Мирний). 3. Василько схилив на груди голову. Чоло його побілішало, кошлаті темно-русі брови злетіли вгору, тонкі ніздрі високого рівного носа здригнулись. Широкою долонею швидко погладив невеличку темну борідку (Р. Іванченко). 4. В першу мить Вітька хотів було розкричатися і кинутися на приятеля з кулаками та, глянувши на його безгрішну і сяючу посмішку, стримався (В. Чемерис).

Вправа 16. Прочитайте речення. Замініть їх, використовуючи прийом «Я — висловлювання»: не вказуємо на недоліки співрозмовника, не звинувачуємо його, а говоримо про свої потреби, пояснюємо причини своєї поведінки.

Зразок:

Ти постійно кричиш! Чуєш мене?!	*Я не можу сформулювати думку, коли на мене кричать. До того ж складно говорити, коли мене не слухають.*

1. Ти ніколи не можеш мене дослухати! 2. Подивився спочатку на себе, а потім мені зауваження робитимеш. 3. Ти верзеш дурниці! Ти ніколи не дослухаєшся до моїх порад! 4. Ти нікого не бачиш і не чуєш, крім себе! 5. Ти завжди до мене чіпляєшся! 6. Ти забагато від мене хочеш! 7. Чи не завищені в тебе вимоги?! 8. Не люблю, коли ти підвищуєш голос. 9. Ти хочеш недосяжного! Може, тобі ще зірку з неба?! 10. Ти мене розчарував. 11. Ти мене збив з пантелику. 12. Ти мене непокоїш. 13. У мене щодо твоєї поведінки бракує слів. 14. Ти обдурив мене.

Вправа 17. Прочитайте речення, які не рекомендують використовувати в мовленні. Їх вважають конфліктогенами — словами, реченнями, що призводять до конфлікту, викликають негативні емоції. Замініть кожне речення «безконфліктним» відповідником (письмово).

1. Це всім відомо. Як про це можна не знати? 2. Це вміють робити всі. І всі вже зробили. Дивно, що ти не вмієш. Чи не хочеш навчитися… 3. Ви не фахівець із цього питання. 4. Ти ледащо! 5. Уже всі сусіди знають, про що ми говоримо! 6. Ця розмова ні про що. 7. Будь ласка, зроби так, щоб ми певний час не бачилися! 8. Через тебе ми програли. 9. Я не збираюся брати всю провину за невиконане завдання на себе. У всьому винна ти. 10. Ніколи! Чуєш, ніколи до мене не підходь. 11. Це все лише завдяки мені! 12. Ви тільки на мене не ображайтесь, але я повинна Вам це сказати. 13. Який ти незграбний! 14. Буде так, як хочу я!

Засвоєнню учнями правил успішного спілкування сприятиме організація проєктної діяльності, ефективність якої доведена українськими науковцями і вчителями-предметниками (Н. Бондаренко, Н. Голуб, В. Нищета, О. Полінок, Н. Солодюк та ін.). На нашу думку, цікавими для учнів 10-11 класів стануть такі проєкти: «Мистецтво ставити запитання й відповідати на них» (10 клас); «Збірник відеоінструкцій «Секрети ефективного спілкування» (11 клас); «Способи і прийоми ефективного слухання» (11 клас) та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрющенко О. О. Сутність феномену „рефлексія» як міждисциплінарного поняття. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. Вип. 45. С. 60–66.
2. Бацевич Флорій, Кочан Ірина. Лінгвістика тексту: підручник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 316 с.
3. Божко О.П. Формування текстотвірних умінь учнів основної школи в процесі вивчення синтаксису складного речення : дис.... канд. пед. наук (доктора філософії) : 13.00.02. Херсон, 2017. 283 с.
4. Бондаренко Н. Ситуаційні вправи на уроках української мови. *Українська мова і література в школі.* 2017. №2. С. 2—8.
5. Бондарчук Л. І. Методику підказує текст: [навч. посіб.]. Тернопіль : Мальва-ОСО, 2001. 160 с.
6. Борисенко В. В., Гагіна Н. В. Компетентнісне навчання в контексті мовної підготовки студентів вищої школи. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія*. 2017. №1. С. 149—154.
7. Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс в українській художній літературі: структурний, семантичний, комунікативний і лінгвокогнітивний аспекти: автореф. на здобуття наук. ступ. д-ра філол. н. : 10.02.01. Київ, 2019. 34 с.
8. Голуб Н. Б. Навчання української мови в сучасній загальноосвітній школі: функційний аспект. *Український педагогічний журнал*. 2015. №3. С. 88—101.
9. Голуб Н. Б. Особливості текстотворчої діяльності учнів 5-7 класів в умовах компетентнісного навчання української мови. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики*. 2013. Вип. 20. С. 72–76.
10. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі. Черкаси : Брама-Україна, 2008. 408 с.
11. Голуб Н. Компетентнісно орієнтоване навчання української мови учнів ліцею: проблеми і перспективи. Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови: збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича (15 березня 2019 р., м. Київ), Київ: Пед. думка, 2019. С. 4—6.
12. Дика Н., Глазова О. Нова парадигма післядипломної педагогічної освіти: реалізація компетентнісного підходу. *Неперервна професійна освіта: Теорія і практика (Серія: Педагогічні науки).* Вип. №3—4 (56—57). 2018. С. 14—20.
13. Заєць В. Г. Взаємопов'язане навчання української мови засобами текстового матеріалу у 8-9 класах допрофільної підготовки. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2011. Вип. 9. С. 111—114.
14. Компаній О. В., Бондар Т. М., Пашковська Г. А. Робота з деформованим текстом на уроках української мови в початкових класах у контексті Нової української школи. *Імідж сучасного педагога*. 2018. № 3. С. 89–92.
15. Кучерук О. А. Текстоцентричний підхід як лінгводидактична проблема. *Актуальні проблеми текстотворення у лінгводидактичній та мистецтвознавчій площинах*: збірник наукових праць (за матеріалами міжрегіонального науково-методич-

ного семінару) / За ред. К. Я. Климової. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2017. С. 7—12.
16. Кучерук О.А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2011. 420 с.
17. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. URL : https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola
18. Омельчук С. А. Особистість компетентного мовця в контексті інформаційної доби. URL : http://conf.kubg.edu.ua/index.php/courses/fmoid/paper/viewFile/182/177
19. Пиши сильно : практичні вправи, поради, теорія / упоряд. Litosvita. 3-тє вид. Київ: Пабулум, 2019. 240 с.
20. PISA-2018. Результати. (Том І). Що учні знають та вміють робити: Міжнародний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 (переклад українською мовою) / переклад. : Ларіна Т. В. ; Український центр оцінювання якості освіти. Київ : УЦОЯО, 2019. 324 с.
21. Попова Л. О. Принципи формування текстотворчих умінь учнів старшої школи. *Українська мова і література в школі*, 2018. № 3. С. 22—25.
22. Попова Л. О. Мовленнєвий розвиток учнів ліцею в умовах реалізації компетентнісного підходу. *Українська мова і література в школі*. 2018. №6. С. 7–10.
23. Попова Людмила. Особливості використання засобів формування компетентного мовця на уроках української мови в 10-11 класах ліцею. *Українська мова і література в школах України*. 2019. №12. С. 3—6.
24. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб./ Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. Київ, 2015. 320 с.
25. Смолінчук Л. С. Компетентісний підхід до оцінювання освітніх результатів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2012. Вип. 37(1). С. 258–261.
26. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10-11 класи. Рівень стандарту. 2017. URL : https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv
27. Цепкало О. Сутність стратегій створення вторинного письмового наукового тексту та їх місце у моделі комунікативної компетентності фахівців технічного профілю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2012. Вип. 25. С. 217–221.

ВИРОБНИЧО – ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Горошкіна Олена Миколаївна
Бондаренко Неллі Володимирівна
Попова Людмила Олександрівна

Методика компетентнісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту

Методичний посібник

Обкладинка - Лук'яненко Л.
Верстка – Коломієць А.

Підписано до друку 22.10.2020 р. Формат 60х90 1/16
Гарнітура Calibri. Друк офсетний.
Папір офсетний Ум. друк. арк. 8,0.
Наклад 300 пр.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12,
тел. +38 044 332-84-73.